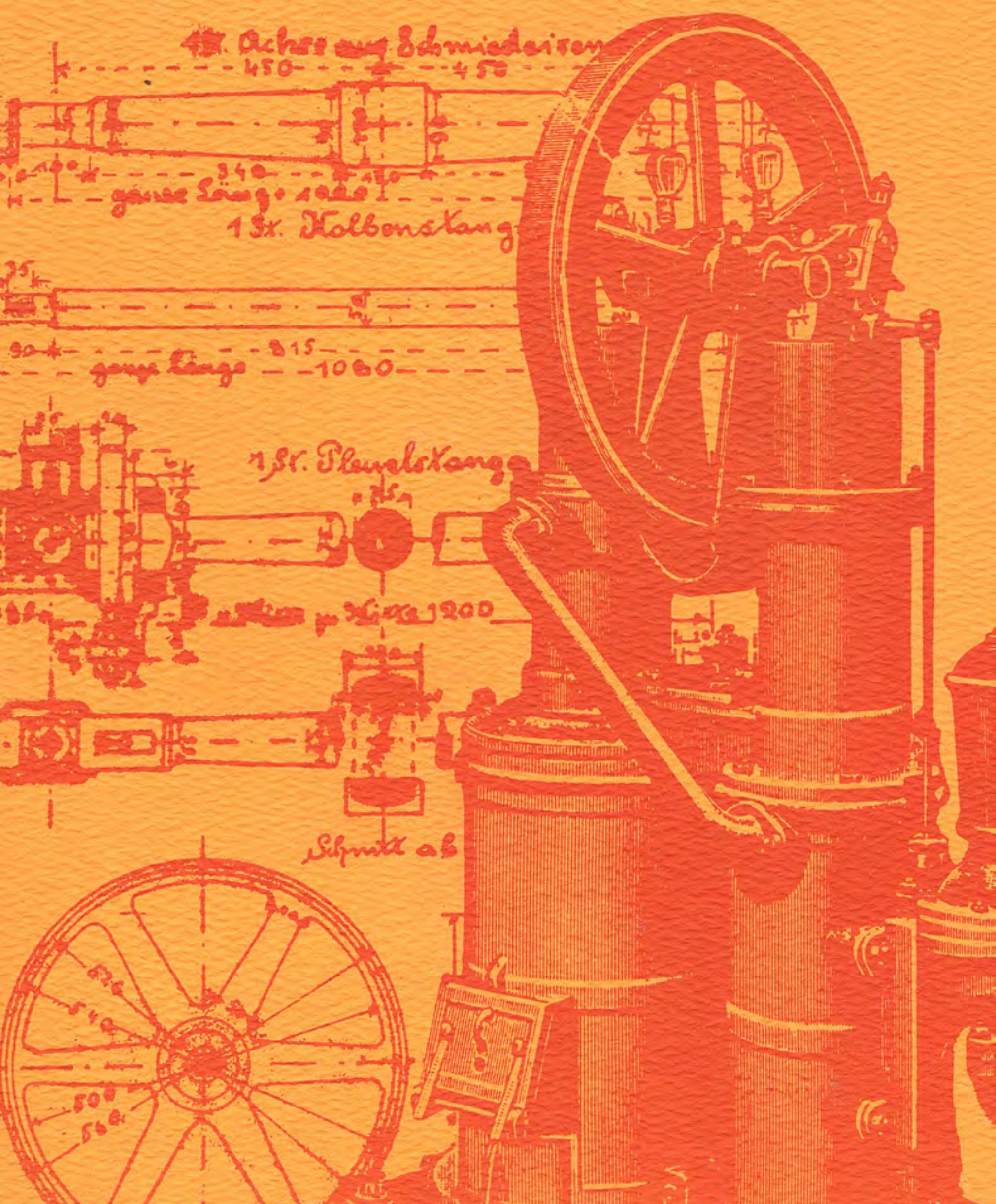
TECHNOLOGIE DE AS 73

de AS

anarcho-socialisties tijdschrift

Veertiende jaargang, nr. 73 - januari-maart 1986

De AS verschijnt vier maal per jaar en is een uitgave van Stichting De AS, Moerkapelle.

Jaarabonnement: f. 21,-; buiten Benelux f. 27,-.
Bestelling: door storting op giro 44 60 315 van Stg. De AS, Moerkapelle.

Adreswijzigingen: bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart) graag met vermelding van de postkode.
Reklamering: met vermelding van de laatste betaaldatum, als aangegeven in uw giro-administratie.

Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling.

Redaktie-adres: postbus 35061, 3005 DB Rotterdam.
Administratie-adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle.

Redaktie: Cees Bronsveld, Thom Holterman, Rudolf de Jong, Jaap van der Laan, Wim de Lobel, Simon Radius, Hans Ramaer.

Omslagontwerp: Detlef Greinert.
Verder werkten mee: Niko Buiten, Ferd. van der Bruggen, Paul Hegeman, Bas Moreel en Jan Vlasveld (ill.).

TECHNIEK EN TECHNOLOGIE

Hans Ramaer

Nieuwe technologieën ontstaan omdat er naar gezocht wordt. Dat lijkt het intrappen van een open deur, maar is het niet. Tot de opkomst van het industriële produktiesysteem, zo'n twee eeuwen geleden, was techniek een kwestie van toevalligheid. Uitvindingen waren rariteiten, goed voor studeerkamer-experiment of kermisamusement. Zo waren allerlei technieken al in de oudheid bekend, maar werden ze niet toegepast omdat er in dergelijke slavenmaatschappijen geen behoefte aan bestond. Het tijdperk van de technologie -

dat wil zeggen het doelbewust toepassen van technieken - begon dan ook met de (eerste) industriële revolutie. Het fabriekssysteem bood de mogelijkheid om mens en machine op een voordien ongekende manier te kombineren en daardoor de arbeid hiërarchies te organiseren. Vrije mensen werden weer slaven.

De mechanisering van de produktie had tot gevolg dat niet meer de mens, maar de machine centraal kwam te staan, een essentieel verschil dat de samenleving sindsdien ingrijpend heeft veranderd. En nog steeds is arbeid ondergeschikt aan techniek, met dit verschil dat de stoommachine verdrongen is door het beeldscherm. Elders in dit nummer schetsen John en Paula Zerzan een beeld van die gigantiese omwenteling. De tot die tijd betrekkelijk zelfstandig werkende arbeiders werden in fabrieken bijeengebracht en daar gedwongen aan een strak arbeidsritme te gehoorzamen.
Om het fabriekssysteem winstgevender te doen zijn dan het stelsel van huisarbeid moest de arbeider gedisciplineerd worden. Arbeiders werd daarom ondanks veel verzet geleerd zich te schikken in een hiëarchies systeem. De techniek speelde bij die disciplinering zo'n zichtbare rol dat de machine aanvankelijk symbool stond voor een ontwikkeling die in wezen organisatories van aard was. De eerste fabrieken leken kazernes. En dat is niet verwonderlijk als men bedenkt dat het industriële produktiesysteem regelrecht was ontleend aan het leger, dat in de 17e en 18e eeuw tot een professionele oorlogsmachine was omgevormd. Ook de ingenieur was van oorsprong een militair technikus.
Aan het begin van de 19e eeuw begon het verzet tegen de machine geleidelijk te verstommen. Het inzicht brak baan dat niet de techniek, maar het fabriekssysteem debet was aan de verslechterde arbeids- en woonomstandigheden. Sommigen ontvluchten de grauwe industriesteden om op het platteland produktiekoöperaties te stichten. Het waren konstruktieve pogingen om de arbeid te ontdoen van zijn hiërarchiese struktuur en daarbij - zonodig - gebruik te maken van de machine.
Nogal wat anarchisten waren bij die experimenten betrokken. Toch is het een bekende misvatting dat de 19e eeuwse anarchisten een afkeer hadden van de techniek, het liefst alle machines vernietigd hadden en louter terugkeer naar de natuur predikten. Het standpunt dat bijna alle anarchisten sinds Godwin en Proudhon gehuldigd hebben, is echter dat de techniek wel degelijk een nuttig hulpmiddel kan zijn in het produktieproces en daarbuiten. Het gaat er maar om wat als probleem wordt beschouwd en naar welke oplossingen gezocht wordt.
Hoewel het de gangbare voorstelling van zaken is, bestrijdt Dickson - een hedendaags kritikus van de technologie - dat het gebruik van techniek steeds gericht is geweest op het zo efficiënt mogelijk oplossen van problemen.[1] Zo heeft ook Illich eens uitgerekend dat de gemiddelde Amerikaan zich nauwelijks sneller verplaatst dan de inwoner van een derde wereldland.[2] De Amerikaan moet 1500 uur per jaar werken om een auto te kunnen betalen. Hij rijdt jaarlijks zo'n 10.000 km en dat betekent dat het hem een uur kost om een afstand van zes km af te leggen. Dickson is ervan overtuigd dat de technologie bovenal ten doel heeft de machtspositie van een élite te verstevigen. Zo was het en zo is het nog steeds. Als een nieuwe technologie, numerieke besturing bijvoorbeeld, daarnaast nog tot een efficiënte produktie leidt, is dat alleen maar mee-

genomen.
Technologie is kortom een weloverwogen keuze van machthebbers voor specifieke technieken. In het algemeen zijn dat technieken die centralisering en grootschaligheid vereisen en die zich gemakkelijk laten kombineren met een hiërarchiese arbeidsstruktuur. Bovendien wordt voor veel problemen helemaal niet naar een technologiese oplossing gezocht, hoewel er in technies opzicht geen belemmeringen zijn, aldus Dickson. Dat zijn de problemen die machthebbers onbelangrijk vinden of die ze juist willen laten voortbestaan omdat dat hun machtspositie bestendigt. De energievoorziening vormt daarvan een voorbeeld. Terwijl een op duurzame energiebronnen gebaseerde, kleinschalige, voorziening technies mogelijk is, wordt toch gekozen voor andersoortige oplossingen, voor een technologie als kernenergie. Ook de stadsplanologie is er een kenmerkend voorbeeld van.[3]
Het is vanzelfsprekend geen toeval dat al in de jaren '50 Amerikaanse anarchisten als Goodman en Bookchin zich in de relatie tussen technologie en geïndustrialiseerde samenleving verdiepten. De Amerikaanse maatschappij staat immers model voor wat de rest van de wereld nog te wachten kan staan. Het fabriekssysteem en de daarbij behorende technologiëen vernietigden funktionele sociale verbanden, maar nu bedreigt de moderne technologie ook het menselijk bestaan. Die fundamentele verandering heeft bij velen de ogen geopend en de opkomst van een alternatieve technologiebeweging gestimuleerd.
De huidige voorstanders van alternatieve technologieën zijn evenmin als de vroegere anarchisten vijanden van de techniek. Ze realiseren zich juist dat de technologie het kader van de produktie en vele sociale instituties vormt, zoals Bookchin in zijn baanbrekende artikel over een bevrijdende technologie heeft benadrukt.[4] Willen we ontsnappen aan mens- en milieuvernietigende technologieën, willen we de autonomie van de arbeid weer prioriteit geven, dan moeten technieken gekozen worden die aan andere kriteria voldoen dan de tot dusver gebruikelijke eisen. Het belangrijkste kriterium is zonder twijfel dat van de kleinschaligheid.[5] Die is noodzakelijk om de hiërarchies georganiseerde arbeidsdeling om te vormen tot gemeenschappelijke arbeid op basis van gelijkwaardigheid.
Welke typering we alternatieve technologieën ook geven (zacht, groen, intermediair, radikaal, demokraties of bevrijdend) steeds blijkt dat ze zich behalve door hun kleinschaligheid kenmerken door hun eenvoud en funktionaliteit, hun sociale en ekologiese vreedzaamheid en hun relatief geringe behoefte aan kapitaal en grondstoffen. Vanzelfsprekend is alternatieve technologie niet 'primitief'. Elke dwaas, zegt Schumacher, kan dingen gekompliceerd maken, maar het vereist genialiteit om de zaken eenvoudig te houden. Alternatieve technologie is het zelfbeheer van technieken, het zodanig oplossen van problemen dat degenen die die problemen ondervinden daarover kontrole kunnen uitoefenen.
Hoezeer technologie betrekking heeft op de organisatie van de arbeid wordt nog eens onderstreept door de werkbeweging, die voor een deel samenvalt met het streven naar alternatieve technologie. De keuze voor zelfbeheer van de arbeid kan immers niet gekombineerd worden met de heersende technologie, maar vraagt om toepassing van specifieke technieken. Hetgeen niet zeggen wil dat daarbij geen dilemmaas ontstaan. Zo wijst Dickson erop dat het gebruik van kunststoffen in ekologies opzicht moeilijk te verdedigen is, maar dat de toepassing ervan aantrekkelijk is door de duurzaamheid en het ge-

mak waarmee ze te bewerken zijn. Niettemin zijn in de afgelopen decennia de techniese mogelijkheden om de heersende vorm van technologie te kunnen vervangen alleen maar toegenomen. En daarmee is de technologiekritiek, die even oud is als het fabriekssysteem zelf, onmiskenbaar in een nieuwe fase aangeland.[6]

NOTEN

[1] David Dickson, Alternative technology and the politics of technical change. Glasgow 1974. [2] Ivan Illich, Energieverbruik en maatschappelijke tegenstellingen. Baarn 1973. [3] Zie onder meer: Paul and Percival Goodman, Communitas. New York 1947; Murray Bookchin, The limits of the city. New York 1974; Murray Bookchin, Toward an ecological society. Montreal 1980. [4] Murray Bookchin, Post-scarcity anarchism. London 1971. [5] E.F. Schumacher, Hou het klein. Baarn 1973. [6] Vergelijk M.H.K. van der Graaf (red.), De crisis van de technocratie. Amersfoort 1984, alsook de technologiediskussie in de jaargangen 1984 en 1985 van De Vrije.

OPROEPEN/MEDEDELINGEN

- Het anarchisme in Nederland gedurende de Duitse bezetting is nog (te) weinig in kaart gebracht. Histories onderzoek is uiterst welkom en verscheidenen zijn dan ook momenteel aan een studie over die periode bezig. Eén van hen is Hennie Kenkhuis, Govert Flinckstraat 186 2a, 1073 CB Amsterdam (020-642327), die ieder vraagt die al dan niet uit eigen ervaring over het anarchisme tijdens de oorlogsjaren kan vertellen, kontakt op te nemen.
- Dit jaar bestaat het FIS, het Fonds Internationale Solidariteit 15 jaar. Het FIS is een libertair steunfonds, dat hulp biedt aan vluchtelingen en totaalweigeraars en giften goed gebruiken kan. Penningmeester Geert de Groot heeft alarm geslagen, want in 1985 werd *f.* 4048,40 steun gegeven, terwijl slechts *f.* 1356,67 werd ontvangen. Bijdragen op postgiro 48 24 00 t.n.v. penningmeester FIS, Oosterwolde.
- Ook dit jaar is er weer met Pinksteren een (internationale) bijeenkomst van anarchisten op het libertaire kampeerterrein aan de Aekingaweg 1a in Appelscha (Fr.) en wel van donderdagavond 15 mei tot en met maandag 19 mei. Er zijn lezingen en diskussies over anarchisme en feminisme, anti-militarisme, ekologie en syndikalisme. Ieder die denkt een bijdrage te kunnen leveren wordt verzocht kontakt op te nemen met Mike Alibi, Nieuwe Gracht 40, 3512 LS Utrecht. Vanzelfsprekend is ook geldelijke steun welkom op postgiro 99 55 66 van Inter PL, postbus 155, Heereveen.
- Binnenkort zijn er parlementsverkiezingen. Dat was aanleiding voor uitgeverij Pamflet, postbus 1402, 5200 BL Den Bosch om een Anti-verkiezingspakket uit te brengen. Het bestaat uit een set ansichtkaarten en posters naar ontwerpen van Dik Walraven en een brochure van Henri Haenen, dat alles onder het motto 'stemmen is toestemmen'. Haenen schetst in zijn boekje onder meer hoe een systeem van direkte demokratie als alternatief voor het bestaande parlementaire stelsel eruit zou kunnen zien. Het pakket kost *f.* 9,90 en is te verkrijgen bij Pamflet (postgiro 25 53 850).

De aangekondigde herdruk van Bevrijding, een bloemlezing uit het werk van Clara Meijer-Wichmann, zal nog even op zich laten wachten, zo bericht Pamflet.
- Op zaterdag 13 september wordt in de Kleine Komedie in Amsterdam een Anton Constandse-dag gehouden. Het is een initiatief van De Vrije Gedachte en het Humanistisch Verbond, die ook De AS gevraagd hebben aan de organisatie van deze herdenkingsdag mee te werken. Een definitief programma is nog niet bekend.
Inlichtingen: 079 - 16 74 91.

INDUSTRIALISERING EN DISCIPLINERING

John en Paula Zerzan*

De moderne begrippen arbeidsdeling, vooruitgang, ideologie en arbeidersbeweging ontstonden samen met het industriële kapitalisme en het fabrieksstelsel. De dynamiek van wat Hobsbawm "de diepstgaande verandering in het menselijk leven" in de geschreven geschiedenis noemde - en in het bijzonder de redenen ervoor - vormen de verklaring voor de gevolgen en de betekenis van deze instituten. Veel van de hoofdgedachten van Marx kunnen dan ook worden afgezet tegen de realiteit van de industriële revolutie.

In het achttiende-eeuwseEngeland, waar het allemaal begon, had het feodalisme allang afgedaan, maar de kapitalistiese maatschappelijke verhoudingen hadden nog niet definitief de overhand gekregen. In zijn *Artisans and Sans-Culottes* zag Gwyn Williams nauwelijks een jaar zonder volksopstanden. "Engeland was het land bij uitstek van het achttiende-eeuwse gepeupel", schreef hij. In *The World We Have Lost* onderzocht Peter Laslett hoe het land er in het begin van die eeuw uitzag en konstateerde dat de werkende bevolking in het algemeen openlijk als proletariaat beschouwd werd en dat de maatschappelijke orde voortdurend door geweld werd bedreigd.

Laslett noteerde verder dat het omheinen of afrasteren van land dat voorheen in gemeenschappelijk gebruik was geweest voor het laten grazen van vee en als landbouwgrond, om deze tijd begon en "de volledige vernietiging van het gemeenschapsleven op het Engelse platteland betekende". Voor 1750 had het verschijnsel van grondbezittende boeren nog niet veel te betekenen: de grote meerderheid van de plattelandsbevolking was pachter of landarbeider. T.S. Ashton, schrijver van een klassiek geworden ekonomiese geschiedenis van het Engeland van de 18e eeuw, wees een belangrijke verklaring voor deze ontwikkeling aan met zijn opmerking dat "afrasteren gewenst was, al was het maar omdat gemeenschappelijk gebruik tot onregelmatig werken leidde", zoals veelal geloofd werd. In ieder geval zagen volgens historikus E.J. Hobsbawm verschillende buitenlandse bezoekers het gewone volk in Groot-Brittannië in 1750 als hoogst "rellerig".

De in die tijd overheersende vorm van nijverheid was het thuiswerken of 'uitbesteden', waarbij de werkers de goederen thuis maakten en de kapitalisten in hoofdzaak handelaren waren, die de grondstof leverden en de eindprodukten verkochten. In het begin waren de thuiswerkers in het algemeen zelf eigenaar van hun werktuigen, maar later begonnen ze die te huren. In beide gevallen betekende deze verhouding tot de 'produktiemiddelen' een grote strategiese macht.

De mensen werkten zonder toezicht voor verschillende opdrachtgevers en beschikten zelf over hun tijd, waardoor zij een zekere onafhankelijkheid behielden. "Het Ludisme", herinnert ons E.P. Thompson in zijn *The Making of the English Working Class*, "was een zaak van geschoolde mensen in kleine werkplaatsen". De Luddieten (ca 1810-1820) horen weliswaar thuis in de laatste fase van het tijdperk dat wij hier bespreken, maar zij waren misschien de machinevernielers bij uitstek: breiers, wevers, spinners, die een illustratie vormen van de betrekkelijke zelfstandigheid

en anti-werkgeversmentaliteit van de vrije werklieden.
Veel kommentatoren hebben aandacht besteed aan de onafhankelijkheid van thuiswerkers zoals de wevers. Zij hechtten erg aan hun veelzijdigheid en aan hun recht zelf gekozen ontwerpen uit te voeren in plaats van de standaardmodellen van het nieuwe fabriekssysteem (dat rond 1770 serieus begon door te zetten). In zijn *Industrial Society in England Towards the End of the Eighteenth Century* schrijft Witt Bowden dat de vroegere produktieprocessen de werkers "vaak echt de gelegenheid hadden gegeven om hun persoonlijkheid in hun werk tot uitdrukking te brengen", en dat in deze tijden, toen er van specialisatie nog geen sprake was, de werkers vaak eigen "artistieke opvattingen" konden volgen.
Een niet tot de werkende klasse behorende waarnemer (Malachy Postlewayt, ca 1750) schreef de hoge kwaliteit van de Engelse produkten toe aan het feit dat de mensen "hun eigen gang gingen". Anderen zagen in het feit dat de werkers baas waren over hun eigen tijd een duidelijke bedreiging voor het gezag en de winsten. Ashton schreef hoe "uiterst zorgwekkend de bijna algemene praktijk van de korte werkweek was".

WERKEN VORMT HET KARAKTER

De uitspraak van William Temple uit 1739 dat de enige manier om arbeiders tot matigheid en ijver te brengen was te zorgen dat zij alle fysiek mogelijke tijd moesten werken "om in de gewone levensbehoeften te voorzien", was een veel gehoorde verwoording van de frustraties van de heersende klasse.
Behalve dat zij vasthielden aan hun eigen werkmethoden (inklusief soms het vindingrijk saboteren van het eindprodukt) gebruikten de lakenwerkers ook nog een ander wapen: het verduisteren van materiaal dat ze voor hun werk kregen. Ashton: "Uit een overzicht van de maatregelen om verduistering en vertraging bij het terugsturen van materiaal tegen te gaan blijkt een toenemend aantal strafopleggingen". Maar volgens Wadsworth en Mann *(The Cotton Trade and Industrial Lancashire, 1600-1780)* "bleef de tenuitvoerlegging van de wetten die verduidtering moesten tegengaan, de hele 18e eeuw .. achter bij de letter van die wetten. Het effekt ervan werd beperkt door de tegenwerking die officieren van justitie ondervonden van spinners en arbeiders en door de moeilijkheid onregelmatigheden te ontdekken zonder regelmatige inspektie".
Wadsworth en Mann zagen in het verduisteren een illustratie van het verband tussen heersende 'arbeidsmoraal' en heersende produktiewijze: "Feit is doodgewoon dat velen .. van mening verschillen met hun werkgevers over de rechten en de onaantastbaarheid van de eigendom".
De onafhankelijke werker vormde een geduchte tegenspeler voor de werkgevende klasse die met alle macht vasthield aan zijn rechten, zoals zijn bekende neiging om "het hogere materiële peil van de fabrieksteden", zoals Thompson dat zegt, af te wijzen, zijn eigen fruit, groente en bloemen te telen om zoveel mogelijk de opkomende vervuiling en ongezondheid van de fabrieksteden te ontlopen en om als hij daar zin in had tijdens de schafttijd met andere werkers bij elkaar te gaan zitten. Typerend voor thuiswerkers noemde Thompson "de reputatie van de thuiswerkers in Yorkshire dat ze geen blad voor de mond namen en zich van niemand wat aantrokken".

RELLEN, ONRUST, ONGEREGELDHEDEN

Een goede eerste indruk van het verzet tegen het opkomende fabrieks-

stelsel in Engeland vinden we bij Ashton: "Na de mislukte oogst van 1709 ontstonden er relletjes onder de scheepsjagers van de Tyne. Naar aanleiding van de sterke stijgingen van de voedselprijzen in 1727 plunderden de arbeiders van de tinmijnen in Cornwall de graanopslagplaatsen in Falmouth en haalden de arbeiders van de kolenmijnen in Somerset de tolhekken op de weg naar Bristol neer. Tien jaar later verzamelden de arbeiders van de tinmijnen in Cornwall zich opnieuw in Falmouth om de uitvoer van graan te beletten en een jaar later waren er relletjes in Tiverton. De hongersnood van 1739-1740 leidde tot een 'opstand' in Northumberland en Durham, waarin vrouwen een hoofdrol schijnen te hebben gespeeld: ze gingen aan boord van schepen, braken pakhuizen open en van de Guld in Newcastle bleef alleen een ruïne over. Uit diezelfde tijd dateren berichten over aanvallen op graanhandelaren in Noord- en Zuid-Wales. In 1748 en 1753 gebeurde in verschillende delen van het land ongeveer hetzelfde; in de jaren 1756-57 was er prakties geen graafschap dat het ministerie van binnenlandse zaken niet berichten stuurde over het vernielen van korenmolens of van ontmoetingsruimten van Quakers (die vaak eigenaars van molens waren, BM) of over het mishandelen van bakkers en graanhandelaars. Ondanks strenge straffen gebeurde in latere slechte jaren van die eeuw hetzelfde: in 1762, 1765-67, 1774, 1783, 1789, 1795 en 1800.

Deze bereidheid om zelf het heft in handen te nemen vormt de ziel van de strijd in de textiel, die voor Engeland en de kapitalistiese ontwikkeling zo belangrijke tak van nijverheid, waar bijvoorbeeld "de instelling van de arbeiders in de wolindustrie eeuwenlang vooral gekenmerkt werd door ontevredenheid", zoals Burley in zijn *History of Wool and Woolcombing* zei. Dat blijkt ook afdoende uit populaire balladen uit die tijd, bijvoorbeeld over de rellen van de Londense wevers die in 1675 de regering in paniek brachten.

Zo vond ook J.P. Kay het in 1745 veiliger uit Leeds te vluchten en in 1753 uit Bury voor de gewelddadigheden die de reaktie vormden op zijn uitvinding, de vliegende spoel, waarmee het weven gemechaniseerd werd. In de politiearchieven van Manchester vonden Wadsworth en Mann verslagen over "hevige rellen, onrust en ongeregeldheden" op het eind van de jaren veertig van de achttiende eeuw, alsook dat "na 1750 voedselrellen en arbeidskonflikten in aantal toenamen"; in Lancashire (het gebied dat zij bestudeerden) was zoiets prakties ieder jaar het geval. Deze historici vermelden verder dat er in de tweede helft van de jaren vijftig "overal in het land onrust en gewelddadigheden" voorkwamen; in Manchester en Liverpool heerste er in die jaren vaak bezorgdheid en "paniek bij de bezittende klasse".

Na een periode met sporadiese opstanden, zoals in Manchester in 1762, waren de jaren 1764-1768 een tijd waarin in bijna alle graafschappen rellen uitbraken; of, zoals de koning in 1766 zei: "in verschillende delen van het land is een niets ontziende geest van opstandigheid tot uiting gekomen in gewelddadigheden met een uiterst misdadig karakter". Terwijl in 1727 de doodstraf was ingesteld op het vernielen van breimachines in een vergeefse poging het gewelddadige optreden van de arbeiders een halt toe te roepen, telde Hobsbawm toch alleen in 1766 24 gevallen dat lonen en prijzen werden afgedwongen met rellen waarbij machines vernield waren.

In 1769 waren er maar enkele rellen, bijvoorbeeld tegen de spinmachines en tegen hun uitvinder Hargreaves; in Oswaldthistle en Blackburn werden daarbij gebouwen vernield om bij de gehate machines te komen. In

1772 begon weer een nieuwe golf van onrust.

Tijdens de vele anti-machineopstanden van 1779 werden honderden weef- en spinmachines die te groot waren voor thuiswerk, vernield. De opstandelingen ondervonden veel sympathie, zoals blijkt uit de arrestantenlijsten, waarop onder andere mijnwerkers, spijkermakers, dagloners en timmerlieden voorkwamen - een aardige vertegenwoordiging van de in de nijverheid werkzame bevolking als geheel. De klacht van de werkers kwam erop neer dat de kleine machines "in handen zijn van de armen en de grote 'patent machines' in handen van de rijken" en "dat de kleine (textiel)machines beter werken dan de grote".

Dit zeer onvolledig weergegeven patroon vinden we terug in de vele uitbarstingen in het begin van de 19e eeuw, die steeds veel steun van de bevolking schijnen te hebben gehad.

DE FABRIEK EN SOCIALE KONTROLE

Dit korte overzicht van blijken van vastbeslotenheid van het proletariaat in de 18e eeuw is bedoeld om inzicht te verschaffen in de bewuste motieven achter het fabrieksstelsel. In zijn boek *The Genesis of Modern Management* schrijft Sidney Pollard over de noodzaak waarin de kapitalisten verkeerden om "de sociale banden te verbeken die de boeren, de arbeiders en de armen in de steden in de achttiende eeuw hadden verbonden in hun verzet tegen de nieuwe orde". Pollard zag ook als voornaamste kenmerk van het thuiswerkstelsel dat het de meesters "afhankelijk maakte van werk dat verricht werd in talloze kleine thuiswerkeenheden waar geen toezicht op bestond en ook geen toezicht mogelijk was. Dit bezwaar", konkludeerde hij, "moest wel spanningen oproepen en de handelaren ertoe brengen nieuwe produktiemethoden te zoeken die hen in staat stelden hun managerskwaliteiten en praktijken ook in de produktiesektor toe te passen".

De hieraan ten grondslag liggende opvatting dat de bestaande machtsmiddelen ontoereikend waren, werd ook duidelijk gedeeld door David Landes in zijn *The Unbound Prometheus*: "Het is begrijpelijk dat de werkgevers gingen denken aan werkplaatsen waar de mannen bij elkaar zouden worden gebracht om onder het waakzame oog van opzichters te werken, en aan machines die een oplossing zouden brengen voor het tekort aan arbeidskrachten en tegelijk de brutaliteit en de oneerlijkheid van de mannen zou verminderen". Volgens Wadsworth en Mann waren veel werkgevers er volledig van overtuigd dat "het land ten onder zou gaan als de armen - dat wil zeggen de werkende klassen - niet met ijzeren discipline gewend werden aan ijver en volgzame onderdanigheid".

In een tekst over de ontwikkeling van de 'centrale werkplaats' of fabriek zag de historicus N.S.B. Gras de invoering daarvan louter als een beheersinstrument: "Het ging alleen om discipline, om de arbeiders echt onder toezicht van voorlieden te laten werken". Toen de bazen eenmaal goed door hadden dat zij te maken hadden met een weerspannige, vijandige werkende klasse met een moraal, arbeidsgewoonten en een kultuur die gebroken moest worden, werd het fabriekswerk op zich het voornaamste middel om een vijandig karakter veilig en betrouwbaar te maken. Bowden zag dit heel duidelijk: "De invoering van machines en grootschalige organisatie had als meer direkt gevolg de onderwerping van de arbeiders aan geestdodende mechaniese en administratieve routine".

In zijn klassiek geworden werk *The Wealth of Nations* zag Adam Smith heel goed dat het sukses van het industriële kapitalisme vooral een gevolg was van de arbeidsdeling, dat wil zeggen een steeds verdergaande specialisatie en verdwijnende veelzijdigheid. Hij zag ook dat de arbeidsdeling evenzeer te maken heeft met de produktie en de verdeling van goederen. En de nieuwe orde hangt ook samen met konsumptie en met de behoefte zeker te zijn van de beheersing van de produktie; sommigen zien de oorsprong van de arbeidsdeling bijna geheel als een kwestie van marktvraag naar massaproduktie, maar ook zij zien het bewuste element erachter niet.
Tussen haakjes, de vraag van bisschop Berkeley uit 1755 "of het scheppen van behoeften niet de meest voor de hand liggende manier is om de mensen tot werklust te brengen", is alleszins ter zake. Zoals Hobsbawm zegt, was het lagere volk van huis uit zeker niet in produkten geïnteresseerd; door de industrialisatie kwam de produktie er geleidelijk toe "haar markten te vergroten als ze die in feite al niet schiep". Dat allerlei goedkope, als twee druppels water op elkaar lijkende spullen een lokmiddel konden worden was vooral doordat plezierige dingen van vroeger onder dwang verdwenen waren. Als er meer ruimte was voor eigen initiatieven en meer keuzemogelijkheid, veranderde het vermaaks- en konsumptiepatroon. Dit was natuurlijk een van de dingen waar het fabrieksstelsel een einde aan moest maken, "de door ekonomen zo betreurde neiging om minder te werken als het voedsel goedkoop was", zoals Christopher Hill schreef.

PRODUCENT EN KONSUMENT

Richard Arkwright (1732-1792) was het volledig eens met degenen die het nodig vonden de konsumptie bewust te stimuleren, of om het in zijn woorden te zeggen: "die de noodzaak zagen nieuwe behoeften te wekken en te bevredigen". Maar als uitvinder van de katoenspinmachine verdient hij hier bijzondere aandacht, omdat hij algemeen beschouwd wordt als de meest vooraanstaande figuur in de geschiedenis van de textielindustrie en zelfs als de 'grondlegger van het fabrieksstelsel'. Arkwright illustreert duidelijk het politieke en maatschappelijke karakter van de technologie die hij zo sterk bevorderde. Het belang dat hij aan sociale kontrole hecht blijkt heel duidelijk uit zijn geschriften en zijn brieven, en Mantoux *(The Industrial Revolution in the Eighteenth Century)* stelde dat "zijn origineelste prestatie de discipline was die hij in de fabrieken invoerde". Arkwright zag ook het belangrijke verband tussen arbeidsdiscipline en maatschappelijke stabiliteit: "Doordat zij regelmatiger op hun werk moesten verschijnen gedroegen zij zich ook behoorlijker". Lipson vat Arkwright's bijdrage aan de wijze van bedrijfsvoering goed samen: "De manier waarop hij de verschillende onderdelen van zijn omvangrijke industriële strukturen op elkaar afstemde, de manier waarop hij grote groepen mannen bij elkaar bracht en ordelijk deed werken, zodat ieder zijn plaats wist en het geheel werkte met de mechaniese precisie van een geoefend leger... de manier waarop hij arbeidsdeling kombineerde met doeltreffend toezicht vanuit een gemeenschappelijk centrum... opende een nieuw tijdperk".
Een van de belangrijkste pogingen om de kenmerken van het fabrieksstelsel weer te geven is Andrew Ure's *Philosophy of Manufactures*, waar Marx in zijn *Kapitaal* dikwijls uit citeert. In het onthullende voorwoord heeft Ure het over het nagaan van "de ontwikkeling van het Britse industriestelsel, waarin ieder bijzonder

waardevol en daardoor door de onwetendheid en eigenwijsheid van de werkers kwetsbaar proces onttrokken wordt aan de zeggenschap van de werkers en onder het bestuur van zelfwerkende machines geplaatst". Gaan we dieper op de aard van het nieuwe stelsel in dan vinden we in plaats van thuiswerk "fabriekswerk.. met zijn noodzaak van regelmaat, routine en eentonigheid... dingen die in strijd zijn... met alle neigingen van een mensheid die daar nog niet op is ingesteld", zoals Hobsbawm zegt. Fabrieksproduktie verdrong langzaamaan het stelsel van thuisproduktie tegen fel verzet (verderop besproken) en de werkers hadden het gevoel dagelijks een gevangenis in te gaan om daar te worden blootgesteld aan de "druk en het geweld" van de nieuwe werkorganisatie, zoals de Hammonds zeggen. Fabrieken leken vaak op werkhuizen voor paupers of gevangenissen, die inderdaad vaak als voorbeeld hadden gediend.
Max Weber zag een sterke overeenkomst tussen de moderne fabrieken en de Russiese werkplaatsen voort lijfeigenen, waar de meesters eigenaar waren, zowel van de produktiemiddelen als van de werkers zelf.
In hun *Town Labourer* zagen de Hammonds "de verlaging van het menselijk leven" als het voornaamste feit voor de werkende klassen in het nieuwe stelsel: "Het menselijk materiaal versleet vlug; een arbeider heette oud als hij veertig was". Even belangrijk was misschien wel het nieuwe "onmenselijke" heerskarakter van dat stelsel, alsof iedereen "in de greep van een grote machine was die ieder gevoel voor de waardigheid van menselijk leven dreigde te vernietigen", zoals de Hammonds schreven.
Het verzet tegen fabrieksarbeid vertoonde een grote kracht en vasthoudendheid en was een afspiegeling van het latente anti-kapitalisme van de thuiswerker, die "de wanhoop van de bazen" was in een tijd dat loonarbeid door een tastbaar aureool van onvrijheid was omgeven.
In 1742 schreef Lewis Paul over zijn Londense bedrijf: "Vandaag is nog niet de helft van mijn mensen op het werk verschenen en ik voel er niet zoveel voor naar het pijpen van dat soort mensen te dansen". In 1757 noteerde Josiah Tucker dat fabrieksmachines een hoogst provocerende werking op de grote massaas hebben; "de introduktie van dat soort dingen leidt altijd tot relletjes en opstanden". Zoals we gezien hebben en zoals Christopher Hill schreef "was het vernielen van machines de logiese reaktie van vrije mannen... die in het bijeenbrengen van machines in fabrieken een middel zagen om hen tot slaven te maken".
Wedgwood, de bekende aardewerken porseleinfabrikant, kreeg volgens Mantoux te maken met de "openlijke vijandigheid van zijn werkers" toen hij probeerde arbeidsdeling in zijn ateliers in te voeren. Als hij in zijn *The Wedgwoods* de maatschappelijke doelstellingen achter de industriele technologie wil weergeven, schrijft Jewitt: "De machines dwongen de werkers uiteindelijk om de fabrieksdiscipline te aanvaarden".

DE DREIGING VAN VAST WERK

Gezien de grote antipathie van werkers tegen het nieuwe systeem hoeft het niet te verbazen dat Pollard het heeft over "de vele bewijzen dat vast werk juist een van de meest gehate kanten van het fabriekswerk was". De reden hiervoor was dat de arbeiders dat werk juist erkenden als middel om hen rustig te houden. Later laat Pollard het andere facet zien van de hekel die de werkers aan het werk hebben, namelijk dat de meesters het om zichzelf willen, dat wil zeggen als disciplineringsmiddel: "Niets doet zo

modern aan in de sociale regels van de fabrieksdorpen als de pogingen om vast werk te verschaffen".
Om terug te komen op de vormen van verzet: in zijn *State of the Poor* (1797) vermeldt Sir Frederic Eden dat de fabrieksarbeiders in Manchester "zelden op maandag werken en dat er veel zijn die twee of drie dagen per week vrijaf nemen".
Max Weber had het over het "ontstellend hardnekkige verzet" tegen de nieuwe arbeidstucht en een latere sociale wetenschapper, Reinhard Bendix, zag ook "overal" verzet tegen het streven het personeelsbeleid "een onpersoonlijke, systematiese basis" te geven. In een kommentaar dat verdient uitvoerig te worden aangehaald, bespreekt Ure het gevecht om de arbeiders eronder te krijgen aan de hand van Arkwright' loopbaan: "De grootste moeilijkheid (waar hij mee te maken had) was om mensen ertoe te brengen hun onregelmatige werkgewoonten te laten varen en zich te vereenzelvigen met de onveranderlijke regelmaat van de ingewikkelde automaat. Het ontwikkelen en toepassen van een doeltreffende vorm van fabrieksdiscipline die overeenkwam met het tempo van het fabriekswerk, was het Herculeswerk, de edele prestatie van Arkwright".
In deze keuze uit het werk van Ure vinden we ook de reden waarom het fabriekswerk in het begin heel veel gedaan werd door kinderen, vrouwen en paupers die het risiko liepen van de bedeling te worden uitgesloten. Thompson haalt een getuigenverklaring aan, afgelegd voor een parlementaire onderzoekskommissie volgens welke "wie aan een machinaal weefgetouw staat, dat gedwongen doet, omdat hij anders niet te eten heeft". Honderdduizenden hielden tientallen jaren vast aan onfortuinlijk handweven als klassiek geval van het vooropstellen van de menselijke waardigheid, dat, zo schrijft Mathias in zijn *The First Industrial Nation* "de werking vaan eenvoudige ekonomiese prikkels trotseerde".
Wat Hill de traditie van 'zichzelf helpen en zelfrespekt' noemt bij de Engelse ambachtslieden was een belangrijke bron voor die volkswil die weigerde zich volledig door het kapitaal te laten overheersen, voor het "trotse bewustzijn dat wie vrijwillig een fabriek inging, daarmee zijn geboorterecht opgaf". Thompson toont aan dat regels die in de fabrieken golden "gezien werden als onnatuurlijke, vervelende beperkingen" en dat alles wat met fabrieksleven te maken had een aantasting was van de menselijke waardigheid. "Onder hun bevel staan - dat was de diepst gevoelde aantasting van de menselijke waardigheid. Want hij voelde zich in wezen als de werkelijke maker van de stof..."
De strijd duurde tientallen jaren en nog in 1882 werd een overwinning behaald op een ondernemer in Bradford, die geprobeerd had in het geheim een elektries weefgetouw te installeren, maar thuiswerkers hadden er lucht van gekregen. "Het werd daarom onmiddellijk weer gedemonteerd en onder toezicht van politie op een wagen geplaatst. Maar de woedende wevers vielen de politie aan en joegen haar op de vlucht, vernielden het weefgetouw en sleepten de de rol en de ketting in triomf door Baildon". Geen wonder dat Ure schreef dat iemand "de zenuwen en de ambitie van een Napoleon moest hebben om het onhandelbare karakter van het werkvolk baas te worden".

GEESTELIJKE VERMINKING

Ook al moeten we de voorgaande tijd niet idealiseren en niet vergeten dat er ook toen echt kapitalistiese verhoudingen heersten, is het toch waar wat Hill schreef: "Wat verloren ging door de fabrieken en door de opde-

ling van de gemeenschappelijke grond was de onafhankelijkheid, de afwisseling en de vrijheid die de kleine producenten hadden genoten". Adam Smith gaf toe dat de nieuwe arbeidsdeling een "geestelijke verminking" tot gevolg had gehad.
Robert Owen had het ook over deze verandering toen hij in 1815 verklaarde dat "de algemene verbreiding van manufakturen over een land een ander karakter... een diepgaande verandering in het algemen karakter van de massa van de mensen tot gevolg heeft".
In 1819 was de hervormer Francis Place, toen hij het had over de bevolking van het geïndustrialiseerde deel van Lancashire, blij te zien dat waar het "tot voor kort heel gevaarlijk zou zijn geweest 500 mensen waar dan ook bij elkaar te brengen... rustig 100.000 mensen bij elkaar kunnen zijn zonder dat er een rel ontstaat".
Het was zoals Thompson het samenvatte: "geleidelijk aan werd de 'doorsnee' Engelse arbeider tussen 1780 en 1830 gedisciplineerder, meer aangepast aan het produktietempo van de klok, terughoudender en methodieser, kalmer en minder spontaan".
Een opstand aan het einde van deze periode, de "laatste arbeidersopstand" van landarbeiders, in 1830, zegt veel over de algemene verandering die had plaats gehad. Evenals bij de uitbarstingen van 1816 en 1822 was er op het platteland veel eigendom vernield en waren grote delen van Kent en East Anglia in handen van de opstandelingen. De hertog van Buckingham verwoordde de bezorgdheid van de regering toen hij verklaarde dat het hele land in handen van de opstandelingen was. Maar ondanks enkele suksesvolle weken zakte de beweging bij het eerste werkelijke krachtvertoon in elkaar. De geschiedkundige Pauline Gregg beschreef de plotselinge terugval in apathie en wanhoop; zij waren "niet gewend zich te laten gelden", hun vroegere traditie en initiatief had het afgelegd tegen de algemene triomf van de nieuwe orde.

OPKOMST VAN HET PROLETARIAAT

Ook Mantoux karakteriseert dit jaar 1830 als een keerpunt met zijn opmerking dat Arkwright "rond 1830 de held van de politieke ekonomie werd". Het is daarom dwaas de 'eeuw van de revolutie' in deze tijd te laten beginnen, zoals de Tilly's in hun *Rebel Country, 1830-1930* en vele anderen doen. Arkwright, de architekt van het fabriekssteisel, kon pas tot held van de bourgeoisie worden uitgeroepen toen de arbeiders verslagen waren. Deze nederlaag van de authentieke rebellie was ook het begin van een politieke ideologie: het socialisme als karikatuur van de vroegere uitdaging had niet anders kunnen beginnen.
De Duitse zakenman Harkort schreef in 1844 over de "nieuwe vorm van lijfeigenschap" en over de verminderde kracht en intelligentie die hij bij de arbeiders zag. Het is verbazingwekkend dat een andere zakenman uit deze zelfde tijd in zijn *De toestand van de werkende klasse* triomfantelijk kon uitroepen dat de "fabrieksarbeiders als oudste kinderen van de industriële revolutie vanaf het begin steeds de kern van de arbeidersbeweging hebben gevormd".
Maar deze uitspraak van Engels is in ieder geval niet innerlijk tegenstrijdig; de getemde, verslagen fabrieksarbeider is binnen de arbeidende klasse duidelijk de steunpilaar van de arbeidersbeweging en de socialistiese ideologie geweest. Om met Rexmond Tugwell te spreken in zijn *Industrial Discipline and the Governmental Arts*: "Toen de fabrieken ontstonden .. werd werken iets dat in strijd was met de menselijke waardig-

heid in plaats van iets om trots op te zijn .. De georganiseerde arbeiders hebben deze volkomen onkreatieve onderwerping altijd aanvaard".
Zo, schrijft Thompson, "was de karakterstruktuur van de opstandige arbeider of ambachtsman van vóór de industriële revolutie met geweld omgesmolten tot dat van de onderdanige industriearbeider"; dankzij vakbonden, boetes, ontslagen, pressie, fabrieksreglementen, de Methodistenkerk, het opvoedingsstelsel, de misleiding genaamd ideologie - het hele samenstel van instituties, dat niettemin nooit tot een definief sukses heeft geleid.
Thompson zag in dat de discipline van de industrialisatie "onderdrukt en verminkt"; niettemin, alsof het hem te binnen schiet dat hij een marxistiese historicus is, vindt hij die ontwikkeling toch goed en onvermijdelijk. Hoe zou de industriële revolutie mogelijk zijn geweest zonder deze discipline, vraagt hij, en hij vindt in feite dat de "nuchterheid en discipline" van de arbeiders, "het toegenomen zelfrespekt(!) en politiek bewustzijn... echte winstpunten" zijn van de verandering van de samenleving.
Voor een geestelijk gezonde lezer mag dit soort redenering idioterie zijn, zij past helemaal in de filosofie van Marx. "Beschaving en toenemende arbeidsdeling gaan hand in hand", schreef de jonge Marx. Dat is een fundamentele wet evenals de ermee gepaard gaande volledige overwinning van het kapitalistiese stelsel.
In deel I van *Het Kapitaal* beschreef Marx de onvermijdelijke en noodzakelijke 'beweging van het proletariaat': "In de gewone loop der dingen kan de werker worden overgelaten aan de werking van de natuurlijke produktiewetten, dat wil zeggen aan zijn afhankelijkheid van kapitaal, een afhankelijkheid die voortkomt uit en gewaarborgd en in stand gehouden wordt door het produktiemechanisme zelf".
Totdat, zoals Marx elders zegt, op de dag van de revolutie het proletariaat "gedisciplineerd, verenigd en georganiseerd zal zijn door het produktiemechanisme zelf". Dan zal het zo ver zijn dat het de wereld helemaal kan veranderen: "volkomen beroofd van iedere eigen aktiviteit" of "echte levensinhoud", zoals de jonge Marx voorschreef.
Om nog even terug te gaan: zie eens hoe verbaasd de konservatieve historikus Ashton kon kijken naar arbeiders, zoals "de wevers in het westen, die spanramen vernielden of soms zelfs brand stichtten in de mijnen: zij moeten toch hebben ingezien dat hun daden werkeloosheid tot gevolg zouden hebben, maar het ging er hun in de eerste plaats om hun kracht te tonen en hardnekkige werkgevers schade te berokkenen. De oproerige elementen schijnen over geen of heel weinig sociale theorie te hebben beschikt en over heel weinig klassebewustzijn in de marxistiese opvatting van dit woord".
Deze orthodoxe professor zal zeker begrip hebben gehad voor de aansporing van Marx aan juist dit soort arbeiders, dat zij "hun aanvallen niet moesten richten op de materiële produktiemiddelen maar op de manier waarop deze gebruikt werden".
Marx begreep uiteindelijk dat "de manier waarop machines gebruikt worden iets totaal anders is dan de machines zelf", zoals hij in 1846 schreef! Ook Engels veegde de vloer aan met de logika van de anarchisten door aan te tonen dat de bekende neutraliteit van de technologie onderwerping, gezag en macht vereist. Hoe zou een fabriek anders kunnen bestaan? vraagt hij.
In feite zien Marx en Engels arbeidsverzet tegen 'wetenschappelijk socialisme' vooral als een strijd voor in-

standhouding van het ambachtelijke werk; Wie het meest geslagen en onderworpen zijn verzetten zich het minste. Het is een histories feit dat degenen die het dichtste bij de kategorie ambachtsman ("onderontwikkeld") staan, zich in feite het meest in staat voelen om het loonstelsel af te schaffen, juist omdat zij nog enige macht over de werkprocessen hebben.

In bijna al zijn geschriften slaagde Marx er niettemin steeds weer in terug te komen op de gedachte dat het individu in een socialistiese samenleving in en door zijn werk volledig tot ontplooiïng zou komen. Maar in deel III van *Het Kapitaal* was zijn instelling veranderd en lag de nadruk op het "rijk van de vrijheid" dat "in feite pas begint waar het door noodzaak en externe doelen opgelegde werk ophoudt", omdat het rijk van de vrijheid "buiten de eigenlijke materiële produktiesfeer" ligt. Zo geeft Marx toe dat zelfs onder het socialisme werken iets minderwaardigs blijft. (Dit hangt nauw samen met het marxistiese begrip 'revolutionaire instandhouding', dat wil zeggen dat de proletariese revolutie de verworvenheden en de produktiviteit van het kapitalistiese ekonomiese stelsel niet zal verstoren). Dit houdt in dat de vrije schepping van het leven uitgebannen wordt, gereduceerd wordt tot een marginaal aspekt van het leven, ongeveer zoals hobby's in de klassemaatschappij. Ondanks zijn analyse van de vervreemde arbeid ziet de expliciete kern van Marx' filosofie het werken prakties als een tirannie.

Schrijvend over het einde van de 19e eeuw zag Durkheim als voornaamste maatschappelijke probleem de noodzaak van een sterke sociale integratie. Ongeveer zoals Marx, die ook, zij het om andere redenen wilde dat het kapitalisme stevig werd en tot rijpheid kwam, dacht Durkheim dat arbeidsdeling de oplossing bood. Solidariteit zag hij vooral voortkomen uit de behoefte aan koördinatie die uit de arbeidsdeling voortvloeide. Nu is meestal wel duidelijk hoe dwaas deze omkering van menselijke waarden is; de afkeer van specialisatie en de daarmee samenhangende, altijd autoritaire, deskundigheid doet zich sterk voelen.

De onophoudelijke strijd tegen integratie door het heersende stelsel gaat nu verder als een strijd voor disintegratie, een steeds meer bewust nihilisties streven. De vooruitgang van de 'vooruitgang' heeft nog maar weinig aanhangers en de tegenstanders ervan hebben nog maar weinig illusies over wat daarvan verdient bewaard te blijven.

* De Amerikaan John Zerzan die het motto 'alle ismes zijn wasmes' huldigt, is een libertair georiënteerd historikus. Hij heeft zich vooral bezig gehouden met de geschiedenis van arbeid en arbeidersklasse sinds de 18e eeuw, de periode dus van het industriële kapitalisme. Zijn bekendste artikel is waarschijnlijk *Organized labor against the revolt against work: the critical contest*, waarvan het inmiddels opgeheven tijdschrift Internationale Korrespondentie een vertaling bracht (IK 42/43, 1975). Dit tijdschrift publiceerde ook zijn artikel over de machinebreker Ned Lud (IK 49/50, 1978). Voor dit technologienummer vertaalde Bas Moreel het artikel *Industrialism & Domestication* van de Zerzans, dat oorspronkelijk verschenen is in het anarchistiese tijdschrift Fifth Estate en nadien als pamflet werd herdrukt door Black Eye Press (Seattle 1979). Helaas waren we door ruimtegebrek gedwongen hier en daar in de overvloed van gebruikte citaten te schrappen. Waar gerefereerd wordt aan de Britse historikus Hobsbawm is waarschijnlijk diens *Age of revolution* bedoeld.

KLASSIEKE ANARCHISTEN EN HUN VISIE OP TECHNIEK

Ferd. van der Bruggen

Dat de socialisten in de tijd van opkomst en eerste bloei van de kapitalistiese produktiemethoden zo al niet afwijzend dan toch minstens achterdochtig stonden tegenover de techniese vooruitgang, was geen wonder. Voor hen betekende technologiese ontwikkeling alleen maar verbetering van de machines, waaraan ze des te meer sociaal en geestelijk werden vastgeketend. Perfektionering van een machine bracht hun niet méér in het loonzakje, maar slechts meer winst aan de bezitter van de produktiemiddelen; minder werkgelegenheid en minder vrijheid voor de proletariërs en meer kracht en macht voor de bazen.
Deze traditioneel negatieve kijk op de techniek deelden ook de meeste anarchisten. (Evenzo als nu nog steeds een belangrijk deel van de sociaal-demokraten, als het gaat om informatika en automatisering.) Vergeten we daarbij niet, dat de techniek in de 19e eeuw, gezien vanuit de huidige verworvenheden, nog heel simpel en grof was: de machines eisten nog veel lichaamskracht, bestand-zijn tegen lawaai, stof en stank, tegen het werken in bedompte lokalen of in kille, tochtige loodsen, en groot uithoudingsvermogfn gezien de eeuwige herhaling van eenvoudige handelingen gedurende lange arbeidsdagen.

Voor Proudhon en Bakoenin bleef het vrijwel bij deze gedachten en gevoelens. Zij schreven maar sporadies over techniek en technologie en dan verzetten zij zich niet zozeer tegen "de machines" als wel tegen het uitbuitende gebruik, dat ervan werd gemaakt door de weinige bezitters. De twee genoemde anarchisten hadden - zoals later de syndikalisten - de verwachting, dat met het inbezitnemen van de produktiemiddelen door de arbeiders de machines vanzelf arbeidersvriendelijk zouden worden gebruikt en óók dat de machines op den duur aan de gerechtvaardigde eisen van de arbeiders zouden worden aangepast.
Voor Proudhon was het vraagstuk, hoe in het arbeiders-zelfbeheer over grote en dure machines zou worden gevoerd, interessanter dan het verzet tegen techniese vernieuwingen (al waarschuwt hij in *Contradictions Economiques* ervoor, dat iedere mechanisering tot verdere werkloosheid leidt). Bakoenin heeft zich, althans voorzover ik zijn geschriften heb gelezen, niet anders dan in de bovenomschreven algemene termen over de techniese ontwikkeling uitgelaten. Een halve eeuw eerder had William Godwin in *Political Justice* wél enkele positieve dingen gezegd over de toen nog zeer prille technologie. In zijn sterk individualisties gerichte denktrant was de techniek het middel bij uitstek om de individuele mens in staat te stellen zo volledig mogelijk voor zichzelf te zorgen: met de hulp van machines kon iedereen immers des te meer en des te beter in het eigen onderhoud voorzien. Samenwerking met anderen was daardoor minder noodzakelijk. Godwin was ook van mening, dat arbeid (als een noodzakelijk kwaad) zo beperkt mogelijk, zo prettig en gezond mogelijk moest zijn: "Veeleer ontspanning en lichaamsoefening dan een last". En dat alles werd juist mogelijk door op grote schaal gebruik te maken van machines. Onnodig te zeggen, dat hieruit eens te meer blijkt, dat de ratio-

nalistiese gentleman en studeerkamergeleerde Godwin ver verwijderd was van de konkrete dagelijkse praktijk van fabrieks- en landarbeid!
Van de klassieken anarchisten hebben zich eigenlijk maar twee duidelijk uitgesproken, de een tégen en de ander vóór de zich ontwikkelende techniek: Leo Tolstoj en Peter Kropotkin. Tolstoj heeft in zijn werk nergens afzonderlijke beschouwingen gewijd aan techniek en technologie. Voor hem als zoeker naar waarheid over leven en dood, god en ziel, natuur en opvoeding, waren dit als het ware randverschijnselen, die buiten zijn direkte aandacht bleven. Geheel in de lijn van zijn romantiese opvattingen en daarin geïnspireerd door Rousseau wilde hij het algemeenmenselijke vinden in en bevorderen door "het natuurlijke".[1] Op de weg naar "de natuur" zag Tolstoj twee dreigingen, wangedrochten van de heersende kultuur.
Ten eerste was dat de urbanisatie met met haar massifikatie, nivellering én de verlokkingen van het grotestadsleven (die Tolstoj in zijn studententijd in ruime mate had ervaren). Het tweede spook op die weg was de industrie met de voortschrijdende mechanisering en met op de wetenschap gebaseerde technologie. Techniek disciplineert de persoon en beknot dus de kreativiteit. Zelfs techniese opleidingen moeten worden tegengegaan, want daardoor vormen de industriële machthebbers slaafse handlangers en helpers, juist het tegendeel van de door Tolstoj beoogde vrije mensen. Tegenover de (natuur) wetenschappen uitte Tolstoj zijn achterdochtige afkeer, omdat deze - evenals de kunsten - het werkelijke leven verhullen en de mens afhouden van zelfinzicht en wijsheid. "Terug naar de natuur" betekende dus voor Tolstoj tevens de terugkeer tot het eenvoudige landleven, het voorzien in het eigen onderhoud.
Tolstoj werd hierdoor binnen de kring van de anarchisten het prototype van de eenvoudige,ietwat konservatieve, romanties geïnspireerde, kultureel hoogstaande, maar sociaal minder aangepaste levensstijl. Mede door zijn invloed waren veel van de anarchistiese experimenten van de eerste decennia van de 20e eeuw sterk agraries gericht en meer op romantiese idealen gebaseerd dan op bedrijfsekonomiese overwegingen.
Bij Kropotkin vinden we bijna het andere uiterste: enthoesiasme voor de wetenschappelijke vooruitgang, vertrouwen in de zegeningen van voortschrijdende technologie, optimistiese toekomstverwachting aangaande de industriële ontwikkeling. De grondslag van de opvatting van Kropotkin en dus van zijn optimisme ligt in de konstatering, dat mechanisering en vooral het gebruik van elektriciteit als produktiekracht tijd en energie van de arbeiders besparen. Dat "besparen" woog zwaar, getuige de door hem geformuleerde definitie van "ekonomie". In *Fields, Factories and Workshops* noemt hij de ekonomie "de wetenschap tot onderzoek van de behoeften van de mensheid en van de middelen om deze met een zo klein mogelijke verkwisting van menselijke krachten te bevredigen". (In *Modern Science and Anarchism* herhaalde hij deze definitie, eraan toevoegend "met het grootste voordeel voor de mensheid".)
Deze omschrijving komt ons niet zo bijzonder origineel en revolutionair voor, maar opmerkelijk zijn twee aspekten. Allereerst worden de behoeften, en wordt niet de produktie als voorwerp van onderzoek en dus ook als belangrijkste kriterium van ekonomies handelen gekozen. Verder lezend konstateren we, dat Kropotkin alleen wil spreken over reële menselijke behoeften, dus met uitsluiting van dwaze luxe en zinloze bewapening. Ten tweede is het kriterium bij

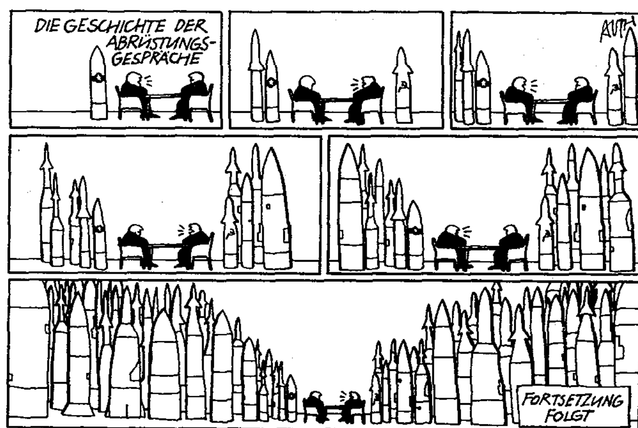
de produktie, dat verkwisting van menselijke arbeid moet worden voorkomen. De menselijke energie is immers niet alleen op arbeid gericht, maar behoort ook toe te stromen aan persoonlijke en sociale ontwikkeling. Kropotkin zag in de techniek, als resultaat van de door hem bewonderde snelle groei van de natuurwetenschappen, het belangrijkste middel tot arbeidsbesparing. In *Modern Science and Anarchism* vestigde hij er trouwens de aandacht op, dat het bij de produktie noodzakelijk is verkwisting van de natuurlijke grondstoffen en haar bronnen te voorkomen. Ook voor dit "zuinig beheer van de natuur" zag hij grote mogelijkheden in de zich ontvouwende technologie.

In *Fields, Factories and Workshops* bepleitte Kropotkin aan de hand van statisties materiaal uit de tweede helft van de 19e eeuw ruime toepassing van machines en andere techniese voorzieningen in de landbouw om door de intensivering ervan te komen tot oplossing van de voedselproblemen.[2] Intensieve landbouw was volgens Kropotkin mogelijk door enerzijds toegepaste technologie, anderzijds door de hechte samenwerking van kleinschalige boeren. Zowel de kleinschaligheid als de koöperatie werden naar zijn mening juist mogelijk door het toepassen van geavanceerde technieken.

Realiseren we ons nù, hoe de stand van de technologie was in de tijd dat Kropotkin hierover schreef. Vanuit onze tijd gezien was deze nog bepaald karig en eenvoudig! Met groot enthoesiasme beschreef hij de mogelijkheid van de distributie van elektriciteit via netwerken (en dus niet alleen via een enkele kabel).[3] De techniese toepassing van dit natuurkundig verschijnsel beschouwde hij als de basis voor verspreide vestiging van kleinschalige industrieën. Wat zou hij geestdriftig zijn geweest over de mogelijkheden, die de huidige kommunikatie- en informatietechnieken bieden voor het realiseren van een gedecentraliseerde maatschappij...

NOTEN

[1]Zie A. Constandse, Tolstoj en de Romantiek. In De AS 57 (1982). [2]P. Kropotkin, Fields, Factories and Workshops, hoofdst. 3-5. [3]idem, hoofdst. 6 en 7.

OOK ALS HET SYSTEEM NIET WERKT BLIJFT HET HUIVERINGWEKKEND

Thom Holterman

Een notitie van de staatssekretaris van binnenlandse zaken (d.d.23.185; tweede kamer, 1984-85, 18.838, no 1-2) leert dat er vele miljoenen gegevens over personen in de ministeries opgeslagen liggen. Alle administraties, over die verschillende ministeries verspreid, kennen daarbij zo hun eigen nummersysteem. In het centraal kaartregister van financiën moeten we allemaal zitten, want op de honderd inspekties zijn ruim veertien miljoen personen geregistreerd. En in het bestand voor de inning van onroerend goedbelasting moeten we ook zowat allemaal zijn ondergebracht, daar het om een bestand van een kleine vijf miljoen adressen gaat. Dan zitten er nog vele miljoenen mensen in allerhande andere bestanden. Zou men deze bestanden kunnen kruisen, dan moet dit alleen al statisties veel interessant sociaal-ekonomies materiaal opleveren. Het bedrijfsleven bijvoorbeeld zal daar om meerdere reden in geïnteresseerd zijn. Dit niet alleen om de beperkte zin van het leveren van de benodigde komputertechnologie, maar meer algemeen voor het beantwoorden van de vraag waar en wat te verdienen valt. Deze veronderstelling gaat er ondertussen wel vanuit dat het systeem werkt. Maar is dat zo? En zelfs als er iets zou werken, levert dit dan niet een huiveringwekkend wereldbeeld op?

Het systeem dat geacht mag worden te werken is de informatiedienst voor recherche-werkzaamheden. De Algemene Rekenkamer deed naar het funktioneren van die dienst een onderzoek. Het resultaat daarvan is in een rapport ondergebracht en vorig jaar aan de tweede kamer aangeboden (1984-85, 19.038, no 1-2). Dit rapport is bepaald niet vleiend voor de Centrale Recherche Informatiedienst (CRI). Het rapport leert dat het Centraal Politieregister (CPR) ongeveer drie miljoen persoonskaarten omvat.

Op die kaarten worden (met de hand) ondermeer de volgende gegevens genoteerd. In de eerste plaats gaat het om processen-verbaal, opgemaakt tegen personen die van bepaalde misdrijven verdacht zijn. In de tweede plaats betreft het kennisgevingen van detenties. De huizen van bewaring en gevangenissen moeten daarvoor kopieën van de inschrijvingskaarten aan de CRI zenden. In de derde plaats gaat het om registratie van vingerafdrukken, opsporingsgegevens, verdachtenfoto's en persoonsbeschrijvingen.

De kardinale vraag is natuurlijk of al die gegevens kloppen en/of ze (nog) in het systeem mogen voorkomen. Het antwoord op die vraag is onthutsend. Er blijkt nauwelijks iets van te kloppen. De Rekenkamer is de verschillende bestanden gaan vergelijken, en daarbij bleek bijvoorbeeld dat van gegevens omtrent 415 detenties in enkele inrichtingen 28 procent niet of onjuist voorkwamen. Het werd ook duidelijk dat bij een steekproef met betrekking tot 500 processen-verbaal in 45 procent van de gevallen de zaak van de mensen in kwestie geseponeerd was of dat er vrijspraak was gevolgd. Die gevallen mochten dus helemaal niet meer geregistreerd staan. Dat de personen die het aanging in het systeem nog als 'bekend' voorkwamen had dus alleen te maken met het feit dat er slechts verdenking op hen gerust had. Het onderzoek van de Rekenkamer

bracht ook aan het licht dat er in het CPR vele, reeds lang verjaarde, zaken zijn ondergebracht.
De Rekenkamer kwam er ook achter dat de bestanden van de opsporingsregisters evenmin deugden. Uit een onderzoek naar 1150 vervallen signaleringen (als op te sporen personen) betreffende de tenuitvoerlegging van onherroepelijk geworden vonnissen bleek dat 25 procent van deze signaleringen moest vervallen als gevolg van verjaring. Het systeem levert met andere woorden een janboel op. In rechtstatelijk opzicht klopt de zaak ook al niet. Waar gezagsdragers menigmaal erop wijzen dat we in een rechtsstaat leven, mag toch zeker verwacht worden dat over de taak en bevoegdheden, waarvan hier sprake is, afzonderlijke regelgeving bestaat. De Rekenkamer konstateert echter dat een formele regeling nog steeds ontbreekt.
Een ieder voelt op zijn klompen aan dat het falen van het systeem als argument wordt gebruikt om de bestanden te komputeriseren, zodat ze gemakkelijk te 'schonen' zijn. Maar wie geeft de garantie dát ze geschoond worden, en dat dus het argument van het 'schonen' niet gebruikt wordt als dekmantel voor wat men werkelijk wil: de bestanden koppelen! Die vrees wordt afgewimpeld met het argument dat wettelijk wordt vastgelegd hoe met de gegevens wordt omgesprongen, en wie daarvoor verantwoordelijk is. Een van de wetten die daarover op stapel staat, is de *Wet persoonsregistratie.* Deze dient ter bescherming van de persoonlijke levenssfeer in verband met de persoonsregistraties (zie het wetsvoorstel tweede kamer, 1984-85, 19. 095, no 1-3). Maar deze wet zal ondermeer niet van toepassing zijn voor de bestanden, waarover het zojuist ging. Bovendien is het de vraag of een wet de persoonlijke levenssfeer kan beschermen, zeker niet een wet die uit een bepaling of vijftig bestaat (zoals het ontwerp).
Daarin zijn enerzijds flink wat klausules ondergebracht om de geboden bescherming te doorbreken en anderzijds geeft het aan juristen de mogelijkheid om allerlei interpretatieverschillen uit te diepen. Als een wet al bescherming zou kunnen bieden, dan is een enkel artikel voldoende: "De persoonlijke levenssfeer mag niet worden geschonden". Door niemand dus. Dit is natuurlijk te simpel, maar wél duidelijk. Het zal daarom veel ingewikkelder geregeld worden, want het moet volstrekt onduidelijk gemaakt worden waar het om gaat. Een voordeel van dit alles is dan weer wèl dat andermaal het systeem niet zal werken.

TOTALITAIRE DEMOKRATIE

Mijn konstatering dat het systeem niet werkt, kan niet verdoezelen dat het systeem inherente gevaren kent met betrekking tot bijvoorbeeld politieke en humanitaire rechten. Integendeel, ook een falend registratiesysteem registreert. Men kan nu twee kanten op redeneren, die beide leiden tot een waarschuwing ten aanzien van de groei in de richting van een totalitaire demokratie.
In de ene redenatie is het uitgangspunt dat mensen liever niet geregistreerd willen worden. Zij gaan zich daarom zo onopvallend mogelijk gedragen. Om niet op te vallen richten zij zich naar wat als algemeen wenselijk wordt geacht. Wat alszodanig wordt aangemerkt, wordt door of van overheidswege bepaald en/of tot norm verheven. De maatschappij, als organies geheel, kan met een hoeveelheid 'asocialiteit' leven. (Elke gemeenschap kent wel zijn getolereerde 'dorpsgek'). Maar een overheid, als mechanies geheel, kan daarmee moeilijk uit de weg. Elke afwijking - kijk maar hoe gereageerd wordt op

de problematiek van gewetensbezwaren - levert een probleem op voor 'het systeem'.

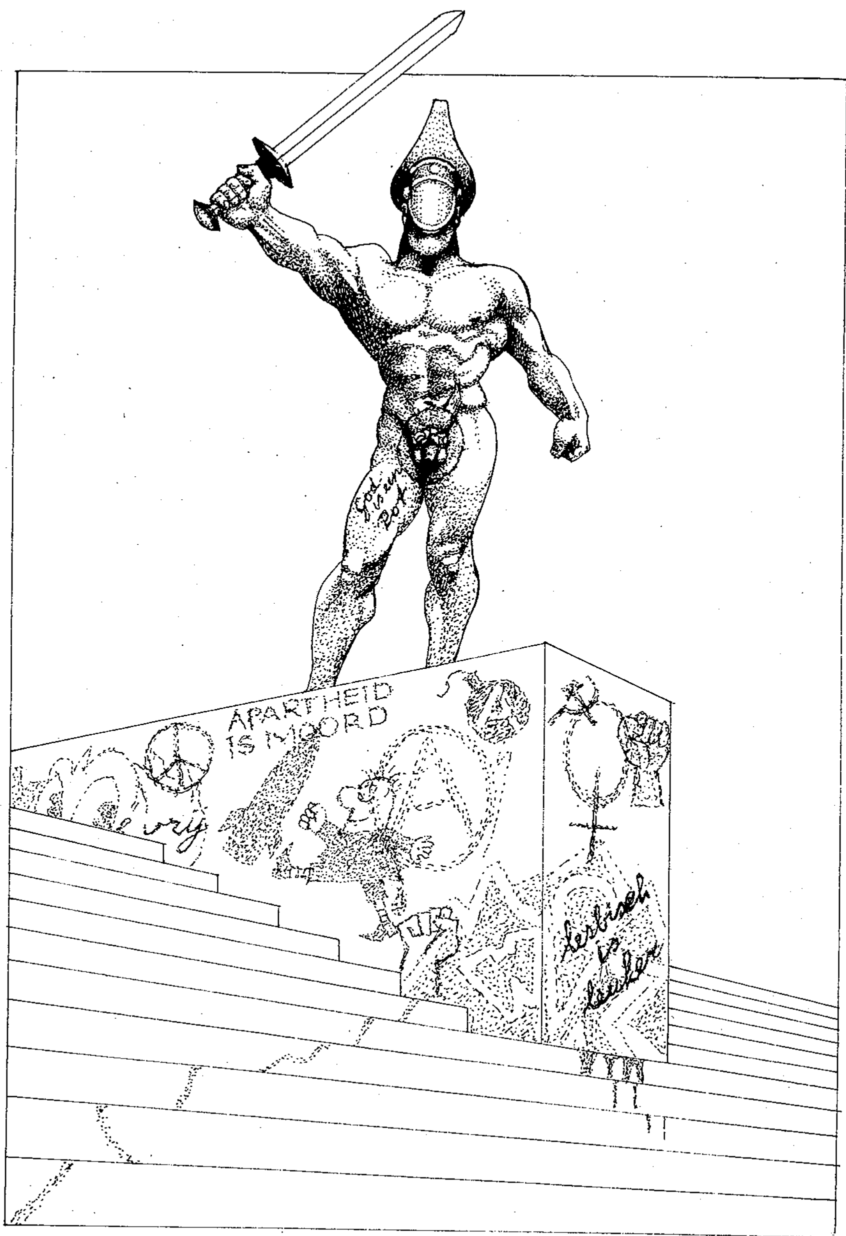
Registratie van vormen van criminaliteit als moorden en stelen worden uitgebreid tot andere, niet daarmee te vergelijken vormen van afwijkend gedrag. Asocialiteit wordt langs die weg gekriminaliseerd. Blijkens het verslag, dat R. Huntford van een dergelijk sluipend proces doet in zijn *The new totalitarians* (London, 1975) is men in de Zweedse maatschappij, daarmee al heel ver gegaan. Wanneer is iemand asociaal? Wordt dit bijvoorbeeld manifest in het verzet tegen kernenergie? Ook als dit ontkend wordt, levert de aanwezigheid en het gebruik van kernenergie argumentatie op voor registratie. Ik zit dan op de lijn van de andere redenatie.

Kernenergie mag als een gevaarlijk materiaal worden gezien, daarover zijn voor- en tegenstanders van gebruik ervan het meestal eens.

Het gevaar dat terroristen een hele bevolking in gijzeling nemen met de dreiging bijvoorbeeld een kerncentrale tot ontploffing te brengen is niet volstrekt ondenkbaar. Op die gedachte lijkt door de regering ingespeeld te worden, gezien het feit dat terreurbestrijding momenteel de belangrijkste taak van de BVD is, zoals de minister van binnenlandse zaken vorig jaar in een toespraak liet weten (integraal gepubliceerd in Nederl. Staatcrt. 1985, no 102). Waarom ze zich dan zo mallotig met de vredesbeweging in het algemeen moet bezighouden (infiltraties, brieven bussen legen, adressenbestanden in beslagnemen), vertelt de minister er niet bij. Wil een veiligheidsdienst echter goed kunnen werken, dan zal deze gegevens moeten verzamelen en registreren van personen, van wie zij denkt dat het potentiële terroristen zijn, of kunnen worden.

Omdat die verdenking bijna uit het ongerijmde moet komen, is in principe iedereen een potentiële terrorist. (Behalve de staat zelf natuurlijk, maar een eenvoudige psychologiese wet leert dat je een ander toeschrijft wat jezelf bent). Onderwijl handelt ze niet meer om te beveiligen tegen vermeend, waanzinnig optreden van enkelen, maar om het gedrag te kunnen reguleren van velen. Om aan gegevens te komen zal ze allerhande grondrechten (briefgeheim, huisrecht, etc.) moeten schenden. De regering zal zelfs inbreuken op bijvoorbeeld de vrijheid van meningsuiting (spreek-, schrijf- en vergaderverboden) moeten kunnen sanktioneren. (Wat ze als het erop aankomt ook kan via de Wet Buitengewone Bevoegdheden Burgerlijk Gezag). Een nadere uitwerking van deze zaken is aan te treffen in een rapport van het Nederlands Juristen Comité voor de Mensenrechten (Kernenergie en mensenrechten, Leiden, 1983).

Het wettigen van de inbreuken, waarvan hiervoor sprake was, zal de regering betrekken op zaken, die menigeen vanzelfsprekend vindt. De minister van justitie keurt bijvoorbeeld infiltratie als opsporingstechniek goed als het gaat om ernstige misdrijven (Brief gericht aan de tweede kamer, 1985-86, 19.328, no 1). Maar wie bepaalt dat deelneming voorbereiding van demonstraties en geweldloze akties, bijvoorbeeld om het vervoer per trein van wapentuig te verhinderen in de ogen van de regering géén 'ernstig misdrijf' is? Een andere kwestie is de schending van het telefoongeheim. Daarover bereikte de tweede kamer onlangs een voorstel tot wijziging van de Telegraaf- en Telefoonwet (TK 1985-86, 19.335, no 1-2). Die wijziging moet het mogelijk maken om onder bepaalde omstandigheden het grondwettelijk gewaarborgde telefoon- en telegraafgeheim te kunnen schenden. Om welke omstandigheden gaat het?

APARTHEID
IS MOORD
God is een Rot
vrij
lesbisch is lekker

Wel, als dat nodig is "ten behoeve van een goede uitvoering van de dienst". Goed, niet iedereen van de PTT mag op eigen houtje het telefoongeheim schenden. De direkteur-generaal moet bepaalde personeelsleden daartoe machtigen. Wie garandeert echter dat die bevoegdheid en machtiging niet ook voor andere zaken wordt gebruikt? Grote waakzaamheid is dus geboden wil men niet dat allerhande grondrechten sluipend worden ondergraven.
Als we er nu van uitgaan dat het systeem werkt, dan levert dit een openlijke of heimelijke kluistering op van hele bevolkingsgroepen. Tegen een openlijke kluistering is nog verzet mogelijk, maar niet in het geval van een heimelijke. Dit betekent dat er van een gigantiese manipulatie sprake kan zijn, wat sluipend zijn effekt heeft in het geval steeds meer mensen denken: laat ik me zo gewoon, zo onopvallend en aangepast mogelijk gedragen. Maar waaraan aangepast, en door wie opgedragen?
Het is dat beeld dat huiveringwekkend is. Of het systeem nu wel of niet werkt. Het is het beeld van een totalitaire demokratie. Omdat er nog algemene verkiezingen worden gehouden en het parlement op basis van meerderheidsregels beslist, heet het dat men in een parlementaire demokratie leeft. Maar die demokratie heeft een totalitair karakter gekregen door vergaande inbreuken op publieke vrijheden, door diepgaande inmenging in het persoonlijk leven van mensen en door de sterke centralisatie van het regeringsstelsel (verg. het hoofdstuk Demokratie, in de bundel P.W.C. Akkermans, Algemene Begrippen van Staatsrecht, Zwolle, 1985).

ABONNEMENT 1986

Op onze oproep herfst vorig jaar De AS extra te steunen hebben vele abonnees gereageerd. In totaal ontvingen we in 1985 voor het steunfonds een bedrag van *f.* 4518. We bedanken alle gevers en vragen hen om ook dit jaar financieel bij te springen. In tegenstelling tot wat in het vorige nummer werd aangekondigd, ontvangen de lezers pas dezer dagen het acceptgirobiljet voor het abonnement 1986. Een jaarabonnement kost *f.* 21, maar daarnaast hebben we iedere lezer de gelegenheid gegeven een extra steunbedrag te vermelden en over te maken. Bovendien vragen we degenen die nog steeds hun abonnement 1985 niet betaald hebben, dit per omgaande te doen. Ieder wordt verzocht het girobiljet volledig in te vullen.

LOSSE EXEMPLAREN

Zolang de voorraad strekt zijn nog losse exemplaren verkrijgbaar van diverse al verschenen afleveringen van De AS. Men kan deze nummers bestellen door storting van *f.* 5,50 (inklusief verzendkosten) per exemplaar op postgiro 44 60 315 van De AS, postbus 43, Moerkapelle. Alleen nr. 17 (Misdaad & straf, met teksten van Clara Wichmann) kost *f.* 3,50. Het gaat verder om de afleveringen: nr. 28 (Kropotkin), nr. 38 (Bedrog van het kapitaal), nr. 41 (Gezondheidszorg), nr. 44/45 (Onkruit & antimilitarisme), nr. 46 (USA), nr. 47 (Geweld), nr. 53 (De staat van verzorging), nr. 55/56 (Politieke vorming), nr. 57 (Tolstoi), nr. 58 (Koöperaties en kollektieven), nr. 59/60 (Anarchistiese perspektieven), nr. 61 (Marx), nr. 62 (Bart de Ligt), nr. 63 (Anarchie & Avantgarde), nr. 64 (De krisis), nr. 65 (Nationalisme & bevrijdingsbewegingen), nr. 66 (Een libertaire staat), nr. 67 (Arbeidsethos), nr. 68 (Anarchisme & utopie), nr. 69 (Nieuwe sociale bewegingen), nr. 70 (Clara Wichmann), nr. 71 (Staatskunst of straatkultuur) en nr. 72 (Eigendom).

DE GENEESKUNDE EN ZIJN BIJWERKINGEN

Jaap van der Laan

De groeiende plaats die in de geneeskunde door technologiese vorderingen wordt ingenomen, heeft een aantal belangrijke gevolgen voor de samenleving. De geneeskunde heeft een agressiever karakter gekregen, net als het moderne kapitalisme waarvan ze deel is gaan uitmaken. Minder dan voorheen is er plaats voor preventie. Ook wordt de wederzijdse hulp afgebroken. En aangezien ziekte gereduceerd is tot een individueel probleem versluiert de mediese technologie de politieke en maatschappelijke faktoren, die ziekte veroorzaken.

Tot het einde van de vorige eeuw was geneeskunde vooral gebaseerd op overlevering, empirie en ervaring. Alleen de anatomie van het menselijke lichaam en de kennis van het natuurlijke verloop van ziekten waren wetenschappelijk onderbouwd. Artsen beschikten destijds slechts over een paar geneesmiddelen die de toets der huidige kritiek kunnen doorstaan, zoals aspirine, in de vorm van een aftreksel van wilgebast, kinine en digitalis. Er waren toen wel betere behandelingen mogelijk dan in de middeleeuwen, maar deze omvatten vooral leefregels, verpleging en het nalaten van schadelijke ingrepen als het aderlaten. Werkelijke doorbraken in de geneeskunde kwamen er pas toen nieuwe techniese en natuurwetenschappelijke ontdekkingen konden worden toegepast in de geneeskunde.

De ontwikkeling van de industrie aan het einde van de vorige eeuw was, naast de maatschappelijke ontwikkelingen, die de opkomst van het moderne kapitalisme mogelijk maakten, te danken aan een aantal techniese en wetenschappelijke ontdekkingen. Diezelfde industrie stimuleerde op haar beurt weer een verdere groei van techniek en wetenschap. Een neveneffekt van deze onrdekkingen was de toepassing ervan in de geneeskunde. Zo staan de onderzoekingen van Pasteur tbv de voedingsmiddelenindustrie (het pasteuriseren werd naar hem genoemd) aan de basis van de mikrobiologie. De eerste tegen bakteriën werkzame geneesmiddelen werden door Ehrlich ontwikkeld uit kleurstoffen voor de industrie.

Wetenschappelijk onderzoek aan de universiteiten heeft sindsdien de basis gelegd voor verdere technologiese ontwikkelingen in de geneeskunde. Parallel hieraan ontwikkelde zich de belangstelling van de industrie voor de geneeskunde. Terwijl de geneesmiddelenproduktie vroeger een marginaal deel van de chemiese industrie innam, vormt zij vooral sinds de tweede wereldoorlog een belangrijke tak van deze industrie. Daarnaast is een groot aantal andere produkten ontwikkeld, die inbegrepen bij en verpleging van patiënten mogelijk maakt. Belangrijke nieuwe uitvindingen komen echter nog steeds van de universiteiten en worden pas als ze commercieel interessant lijken door de industrie overgenomen en verder ontwikkeld.

Doordat de geneeskunde de beschikking kreeg over deze produkten van technologiese aard, zoals apparatuur, geneesmiddelen, operatiematerialen enzovoort, is het *karakter van de geneeskunde* voor een deel veranderd van begeleidend en ondersteunend naar aktief ingrijpend en agressief. De sfeer van liefdadigheid die haar vroeger kenmerkte is verdwe-

nen en de geneeskunde heeft een veel zakelijker opzet gekregen. Zij is deels zelf ook industrie geworden. In de media ligt ook sterk de nadruk op de technologiese kant van de geneeskunde. Veel aandacht wordt besteed aan techniese hoogstandjes als orgaantransplantaties, reageerbuisbabies, enz.

De indruk wordt gevestigd dat juist door deze technologiese vorderingen de geneeskunde ervoor heeft gezorgd dat de levensduur zo is toegenomen, en het gezondheidspeil van de hedendaagse bevolking zo hoog is. Dat deze indruk onjuist is heeft Illich in zijn *Grenzen aan de geneeskunde* aangetoond.[1] De toename van de levensduur en de verbetering van het gezondheidspeil hangen veeleer samen met de verbetering van de sociale omstandigheden, de drinkwatervoorziening, voeding en hygiëne dan met de geneeskunde. In tegenstelling tot wat Illich verder stelt ben ik van mening dat de vorderingen in de geneeskunde wèl een belangrijke vermindering van het lijden door ziekten heeft gebracht. Maar daar staat tegenover dat medies ingrijpen ook lijden heeft veroorzaakt. Denk aan bijwerkingen van geneesmiddelen, ongewenste gevolgen van operaties, ed.

NEVENEFFEKTEN

De nadruk die momenteel wordt gelegd op de technologiese kant van de geneeskunde heeft een aantal gevolgen gehad die ik hier verder wil uitwerken. Zoals ieder geneesmiddel bijwerkingen, dus ongewenste neveneffekten heeft, hebben ook de ontwikkelingen binnen de geneeskunde bepaalde neveneffekten. Vaak zijn dit neveneffekten, die aansluiten bij bestaande trends in de samenleving, bijv. bij de voortschrijdende individualisering. Hierin weerspiegelt de huidige geneeskunde hoezeer zij aan onze tijd gebonden is.

De belangrijkste gevolgen zijn dat de curatieve geneeskunde voorrang boven preventie heeft en dat mensen in toenemende mate afhankelijk worden van mediese hulp voor hun funktioneren. De samenleving raakt gemedicaliseerd. De mediese technologie zoekt ook voor ieder probleem een techniese oplossing en breekt daarmee de praktijk van wederzijdse hulp af. Verder versluiert de mediese technologie de politieke omstandigheden, die de maatschappij ongezond houden en reduceert kollektief lijden tot een individuele aandoening. Tenslotte wekt ze de illusie dat gezondheid iets is wat met techniese hulpmiddelen bereikt kan worden. Door deze verwachting te beschamen baant zij weer de weg voor kwakzalverij.

De mediese technologie heeft voor de behandeling van een aantal aandoeningen indrukwekkende mogelijkheden gekreëerd. Allerlei spektakulaire ingrepen worden breed uitgemeten in de media. Harttransplantaties en reageerbuisbabies spreken dan ook sterk tot de verbeelding. Het is echter maar de vraag in hoeverre de gemiddelde gezondheid gebaat is bij dergelijke hoogstandjes. Er gaat veel tijd en aandacht naar deze vaak nog experimentele ingrepen. Over het nut ervan vind je echter zelden een afweging. Bekend is het voorbeeld dat in sommige ontwikkelingslanden een groot deel van het gezondheidszorg-budget naar enkele ziekenhuizen in de grote steden gaat, terwijl voor vakcinatieprogrammaas het geld ontbreekt.

Zo'n voorbeeld lijkt extreem maar ook in Nederland gaat er veel geld naar allerlei curatieve, of als zodanig bedoelde, ingrepen en wordt de preventie verwaarloosd. Zo is sinds enkele jaren de kapaciteit voor openhart operaties in Nederland sterk opgevoerd. Met name door manipulatie van de publieke opinie (bijv. door

luchtbruggen naar Houston in te stellen) heeft de Hartstichting bereikt dat de regering geld beschikbaar stelde voor uitbreiding van de kapaciteit. Ook momenteel wordt weer gesteld dat de kapaciteit te klein is.
Gemiddeld leeft een hartpatiënt na een dergelijke operatie niet langer dan een niet-geopereerde patiënt. Dwz dat de levensverwachting door deze operatie niet toeneemt! Wèl bestaat na de operatie over het algemeen minder pijn, maar daar staat dan ook een zware operatie en een lange revalidatieperiode tegenover. Een aanzienlijk deel van de nu geopereerde patiënten zou ook door een veel minder ingrijpende behandeling geholpen kunnen worden. Een kritiese evaluatie van de open-hart operatie en de alternatieven heeft bij de beslissing over de operatiekapaciteit geen rol gespeeld. Deze evaluatie is er ook niet omdat het niet eenvoudig is algemeen gangbare methodes ter diskussie te stellen en krities te vergelijken met andere methodes.
Er zijn in de mediese wereld tal van voorbeelden van ingrepen en operaties waarvan pas na jaren blijkt dat ze zinloos zijn, of in ieder geval dat ze niet zomaar kunnen worden toegepast. Bij wie zijn vroeger niet de amandelen geknipt, terwijl deze ingreep tegenwoordig alleen in speciale gevallen nog plaatsvindt. Ernstiger is dat er geen fundamentele diskussie gevoerd is over de preventie van harten vaatziekten en het onderzoek daarnaar. Een dergelijk onderzoek heeft natuurlijk als groot nadeel dat de resultaten pas op lange termijn ter beschikking komen, maar biedt het vooruitzicht dat uiteindelijk het aantal hartpatiënten afneemt.
Het is echter moeilijk tegen de stroom oproeien. Gezondheid wordt gezien als het grootste goed, erger nog als *een recht,* en zowel patiënten als artsen willen dat er iets gedaan kan worden. De één omdat hij hoopt dat het helpt, de ander omdat hij graag het idee heeft zijn patiënten iets te bieden te hebben. In zo'n sfeer is het moeilijk 'nee' te zeggen. Op andere gebieden van de geneeskunde kunnen vergelijkbare gevallen worden aangewezen. Preventie van ziekten vindt momenteel voornamelijk door vaccinatieprogrammaas plaats en geenszins door onderzoek naar en propaganda voor andere leefwijzen en voedingspatronen.

INDIVIDUEEL PROBLEEM

De mediese technologie en de manier waarop deze gepresenteerd wordt wekt de verwachting dat iedere kwaal door een medies-techniese ingreep, een pil of een operatie te genezen is. Iedere afwijking van het voorgespiegelde ideaal van gezondheid en schoonheid moet behandeld en gekorrigeerd worden. De illusie dat iedereen toegang heeft tot een arsenaal gezondheid en schoonheid en dat de mediese technologie hier de sleutel toe vormt, breekt de eigen en gezamelijke zorg voor gezondheid af. Iedereen wordt tot een (toekomstig) patiënt gemaakt, een konsument op de mediese markt. Dit is de *medicalisering van de samenleving.*
Ook op andere gebieden vindt deze medicalisering plaats, het duidelijkst wel bij de sociale voorzieningen waar artsen in dienst van bedrijfsverenigingen beslissen of iemand al dan niet in staat is te werken en dus al dan niet recht heeft op een uitkering.[2]
Een duidelijk voorbeeld van het zoeken van een techniese oplossing voor problemen die ook op een andere wijze opgelost kunnen worden is de invitrobevruchting of reageerbuisbaby. Het is vanzelfsprekend wetenschappelijk interessant te proberen of het lukt buiten het lichaam een eicel te laten bevruchten en delen. Je kan je echter afvragen of het de moeite, de tijd en het geld loont als er a-

doptiemogelijkheden bestaan en daarnaast ook draagmoeders, kollektief ouderschap, ed. Mensen zijn inventief genoeg zelf oplossingen te bedenken voor onvruchtbaarheidsproblemen; betuttelende artsen of de wetgevers werken daarbij alleen maar hinderlijk.[3]

Ziekte wordt tot een *individueel probleem* gemaakt dat door individuele hulp van gespecialiseerde krachten moet worden opgelost. Dit ontdoet de ziekte op twee manieren van zijn sociale kontekst. Enerzijds wordt de sociale omgeving van de zieke uitgeschakeld. De omgeving hoeft de zieke niet meer te verzorgen en te steunen. Bejaarden worden opgeborgen in tehuizen en chronies zieken in verpleegtehuizen. Wederzijdse hulp en onderlinge verbanden tussen mensen wordt zo gereduceerd tot de solidariteit in premiebetaling voor ziekenfonds en sociale verzekering.

Anderzijds versluiert deze individualisering van ziekte de sociale en politieke achtergrond van ziekte. Een eenvoudig voorbeeld. De individuele bouwvakker komt in de WAO voor rugklachten. Dat er nauwelijks bouwvakkers zijn die hun pensioen halen zonder afgekeurd te zijn heeft alleen geleid tot uitbreiding van het keuringsapparaat en niet tot veel andere maatregelen. De werkweek is nog steeds lang en hoewel er natuurlijk veel minder getild hoeft te worden is er nog steeds teveel rugbelastend werk in de bouw. Voor schilders valt ook weinig goeds voor hun gezondheid te verwachten van de moderne oplosmiddelen in de sneldrogende verf en lak. Het voorbeeld van asbest heeft geleerd dat het lang kan duren voordat de verwerking van een giftige stof verboden wordt, óók al is algemeen bekend dat die stof schadelijk is.

Deze voorbeelden illustreren dat er in de arbeidsituatie ziekteverwekkende omstandigheden bestaan. Ook arbeidsverhoudingen zelf kunnen ziekteverwekkend zijn. Vaak zijn het alleen financiële argumenten die veranderingen voorkomen. De financiële kant van ziekte wordt dan niet meegerekend. Ernstiger zijn de gevolgen voor het individu, maar door ziekte als een individueel probleem te benaderen vormt de mediese macht één van de bolwerken, die veranderingen tegengaan.

ALTERNATIEVEN GENEESWIJZEN

Tenslotte kan de mediese technologie de verwachtingen die over haar bestaan niet steeds waarmaken. De idee dat een bepaalde aandoening te genezen is blijft echter bestaan. Zo baant het beeld dat van de mediese technologie bestaat de weg voor andere geneeswijzen. Het is weliswaar zo dat bepaalde traditionele vormen van geneeskunde zoals magnetiseren, akupunktuur en homeopathie bij sommige kwalen van groot nut kunnen zijn. De onbewijsbaarheid van deze methoden binnen het kader van de wetenschap wil niet zeggen dat zij ook onwerkzaam zijn. Ze gaan echter uit van een ander model van de wereld en van de mens en moeten dan ook binnen dit kader worden beoordeeld. De laatste jaren hebben echter ook alternatieve geneeswijzen aandacht gekregen, die gebaseerd zijn op onjuiste interpretaties van wetenschappelijke theorieën. Zij zijn ook binnen hun eigen kader bewezen onjuist en doen niemand anders goed dan de behandelaar en fabrikaat.

Juist omdat de geneeskunde in haar ontwikkeling zo sterk de maatschappelijke ontwikkelingen weerspiegelt, zoals een toenemende individualisering en een steeds grotere invloed van het marktmechanisme, zijn op haar gebied natuurlijk ook tegenkrachten aanwijsbaar. Ik denk hierbij niet aan de om politieke redenen genomen be-

zuinigingsmaatregelen, maar aan het streven naar een gezondere voeding, naar meer bewegen en deels ook aan de pogingen tot een versterking van de eerste lijn in de gezondheidszorg. Jammer genoeg ontbreekt in dit rijtje, te vaak de strijd voor een gezondere werksituatie.
Er bestaat een groeiende belangstelling voor alternatieve geneeswijzen, vaak meer uit afkeer voor medicalisering dan uit bewuste keuze voor een alternatief. Het valt te hopen dat deze ontwikkelingen niet leiden tot een magies getint gezondheidsfanatisme, omdat dit net zo medicaliserend (en voor sommigen die handig zaken weten te doen, netzo profijtelijk) zal zijn dan de huidige geneeskunde.

NOTEN

[1] Ivan Illich, Grenzen aan de geneeskunde. Bussum 1982. [2] Zie ook Caspar Bleys in De Volkskrant 1.2. 1986. [3] Trix Grooff, Draagmoeder of reageerbuisbaby? in ASSW nr. 48 (1985).

KANSEN EN GEVAREN VAN BIOTECHNOLOGIE

Simon Radius

Het ziet ernaar uit, dat de 20e eeuw straks, in de geschiedschrijving, geboekstaafd zal worden als de eeuw, waarin de kennis van de mensheid omtrent de fundamentele krachten en samenstelling van de kleinste deeltjes van de materie tot ongekende hoogte is gestegen. Zo hoog dat momenteel de mens in staat is de natuur en natuurlijke processen perfekt na te bootsen. Maar waardoor hij, als keerzijde van dit gebeuren, ook in staat is om alle leven op deze planeet te vernietigen en ook rampen in het heelal zou kunnen veroorzaken. De grondslagen daartoe zijn weliswaar voorbereid vanaf het midden van de 19e eeuw.

De atoomfycika kan men doen aanvangen rondom de eeuwwisseling door het werk van Rutherford en Lorentz. Dankzij de theorieën op vele andere gebieden van de fysika door Einstein konden vele genieën, in het voetspoor van dit supergenie, via allerlei wegen en omwegen het onderzoek naar de kleinste materiële deeltjes in een stroomversnelling brengen, zodat in 1939 al een kernbom kon worden ontwikkeld in de VS. Einstein werd toen verzocht om Roosevelt op deze ontwikkelingsmogelijkheden te wijzen, hetgeen gebeurde ondanks zijn principieel pacifisme. Na Hirosjima (1945) werd Einstein, en vele anderen overigens ook, één van de felste voorvechters van internationale vrede. Inmiddels zijn we al weer een paar jaar verder en is de relatie tussen het wetenschappelijk onderzoek en het politieke bedrijf bijna dagelijks aan de orde, zij het in theoretiese, praktiese of aktieve vorm.
Anders en langzamer waren de ontwikkelingen wat betreft de studie van het kleinste deeltje van de levende materie, de cel. In 1842 reeds waren weliswaar de chromosomen (Grieks: chrooma=kleur) ontdekt, maar toen zag men de eiwitten als de belangrijkste deeltjes van de cel en als dragers van de erfelijkheid. Het zou tot 1956 duren tot men fundamentele kennis kreeg over struktuur en aantal van de chromosomen bij de soort mens, want dat aantal is aan de soort gebonden. Het fruitvliegje (droso-

phila, troeteldier van de biotechnici) heeft er vier, de mens 22 chromosomenparen en één geslachtschromosoom (x of y). Om maar meteen de orde van grootte aan te geven: je ziet stukjes van nog geen halve centimeter als ze 2400 x vergroot worden (populair gezegd).

De chromosomen zijn nu niet meer de eigenlijke dragers van de erfelijkheid. Die bevinden zich in het DNA, het *d*esoxyribo*n*ucleinez*uur (Engels: acid=zuur), een uiterst ingewikkelde chemiese verbinding van spiraalvormige dubbele ketens met dwarsketens, zodat het geheel op een soort wenteltrap gaat lijken. De ketens kunnen bestaan uit duizenden tot honderdduizenden deeltjes. Het DNA maakt ook deel uit van de celkern. Dit kernzuur is in feite al ontdekt in 1869 door de Zwitserse fysioloog Friedrich Miescher, en hij noemde de voor hem onbekende stof "nucleïne" (Latijn: nucleus=kern). Niemand, biologen dan wel fysiologen of chemici, konden wat beginnen met deze ontdekking. De overtuiging dat leven spontaan uit anorganiese materie was ontstaan stond nog recht overeind, al had de Duitse medikus Rudolf Virchov in 1858 geponeerd dat cellen alleen maar uit andere cellen kunnen ontstaan.

Pas na vele wegen en dwaalwegen werd rondom de eeuwwisseling de chemiese samenstelling van het DNA molekule opgehelderd. Daarmee begint de moderne erfelijkheidsleer, waarbij de onderzoekingen aan het fruitvliegje van grote betekenis waren. Aangekomen bij het punt dat men de fundamentele mechanismen op het spoor was van het oerleven, dat ook in ons gaande is, kon men aan de beantwoording van de wezenlijke vragen toekomen: hoe drukken erfelijke eigenschappen zich uit in de cellen, hoe weet een cel dat hij zich tot orgaancel, lichaamscel, geslachtscel moet ontwikkelen, en hoe werken dan wel die signalen, en hoe herkent een afweercel zijn natuurlijke tegenstander die er niet "thuis" hoort? Daarbij bleek, dat de genen, die deel uitmaken van het DNA blijkbaar de signalen uitzenden, maar ook dat de komplexiteit van het geneties materiaal bij de hogere organismen bijna onvoorstelbaar is en de struktuur en lokalisatie van de genen ingewikkeld is.

RISIKO'S

In 1953 ontwierpen J.D. Watson (VS) en F.H.C. Crick (Eng) een ruimtelijk model voor het DNA-molekule en kregen daarvoor in 1962 tezamen met de röntgenoloog M.H.F. Wilkins (Eng) de Nobelprijs. In de volgende 30 jaar ontwikkelde zich het onderzoek in allerlei richtingen en werd het mogelijk om stukjes van de DNA-ketens door enzymen te "versnijden" en in andere volgorden te plaatsen. In 1957 ontstond er nogal opwinding, omdat men in staat bleek door herkombinatie van genen een stof te produceren, die - naar men toen aannam - een grote rol zou gaan spelen bij de bestrijding van kanker, interferon. Deze hergroeperingsexperimenten (rekombinant DNA-experimenten) bleken van belang te zijn voor de geneeskunde en voor de chemiese en farmaceutiese industrie. Men werd zich ook bewust van de risiko's, omdat ook met ziekteverwekkende stoffen werd gewerkt. In Nederland werd in 1981 de zgn. "Brede DNA-kommissie" door de regering geïnstalleerd. In 1983 was haar rapport gereed. De tendens van het eindrapport was: géén gevaren, maar bij nieuwe gegevens moeten eventuele gevaren worden geëvalueerd. Twee leden van de kommissie, L. van Hattem (vakbeweging) en Dr. J. Jelsma (Ver. Wetensch. Werkers) hadden bezwaren. Het kabinetsbesluit was, dat hiertoe geen speciale kommissie be-

hoefde te worden ingesteld. Toetsing kan steeds gebeuren langs de bestaande kanalen, bijv. via de Gezondheidsraad. De kommissie ging dus akkoord (de meerderheid althans) met de vestiging van een laboratorium op de terreinen van TNO in Rijswijk. Op hetzelfde terrein staat het Prins Maurits-laboratorium waar defensie-onderzoek wordt gedaan. Maar dat was voor de meerderheid van de kommissie geen bezwaar: "Het kabinet wijst de toepassing van rekombinant DNA voor niet-vreedzame doeleinden van de hand" (dd. 21.5.1984, nummer 15).

Van Hattem had gesteld, dat er onvoorspelbare gevolgen zouden ontstaan als de veiligheidssystemen falen. Jelsma's oordeel was, dat de risiko's door de kommissie waren onderschat en een omgekeerd waardekriterium werd gehanteerd: als de kans op een ongeluk maar klein genoeg is, is het maatschappelijk aanvaardbaar! Voorts stelde hij, dat het inderdaad mogelijk wordt om planten te kweken, die zonder kunstmest hun stikstof zelf produceren, hetgeen een enorme bijdrage zou zijn tot het wereldvoedselvraagstuk. Maar zei Jelsma: "In het rapport mis ik een analyse waarom de honger in de derde wereld nog steeds voortduurt, ondanks de grote inzet van de wetenschap". En ondanks alle boterbergen in de EEG, zou hij eraan kunnen toevoegen. Het rekombinant-onderzoek wordt volgens Jelsma voornamelijk uitgevoerd door multinationals, waardoor kleine boeren hun bestaan verliezen en aangepaste gewassoorten zullen verdwijnen. Die oogsten dienen alleen de lokale elite en de marktaandelen. Hij bepleitte een betere evaluatie van het wereldvoedselvraagstuk in kririese zin.

De viroloog W. Ostertag (Universiteit Hamburg) is ook van mening dat kuntmatige mikroben straks olietapijten uit zee kunnen wegwissen, dat allerlei mikro-organismen bergen afval kunnen wegwerken en verontreinigd water kunnen verschonen.

Maar niemand weet hoe deze generaties gemanipuleerde bakteriën zich gaan gedragen in ingewikkelde ekosystemen. Het zou bijvoorbeeld kunnen zijn, dat ze zich verzelfstandigen en de huizen gaan afknabbelen. In de VS zijn al aktiegroepen bezig, die zich keren tegen experimenten, waarbij "ice-minus"-bakteriën de oogst van granen (bijv. mais) tegen de inwerking van vorst beschermden. Genen, die het laboratorium verlaten, gaan het onbekende tegemoet. Daarmee is de oude DNA-diskussie van de jaren zeventig weer hervat.

Eind 1985 waren er symposia in Philadelphia en in Helsinki over de gevolgen van toegepaste mikrobiologie voor mens en milieu. Zoals verwacht kwamen voor- en tegenstanders aan het woord om gemanipuleerde mikro-organismen al of niet "vrij" te laten. Ik vat kort twee voorstanders samen: gegeven de enorme rijkdom aan genen, ontstaan in miljoenen jaren en gezien de natuurlijke selektie die ook sinds eeuwen niet levensvatbare bakteriën, virussen, ed. deed verdwijnen, moet de natuur allang alle mogelijke genen-kombinaties hebben uitgebracht en kunnen wij er niets wezenlijk nieuws aan toevoegen. In deze visie zou een mens dus nooit een volledig nieuwe soort kunnen scheppen. Dat heeft de evolutie al gedaan en alle mogelijkheden zijn als het ware uitgeput. De meningen hierover waren verdeeld. De opvatting dat de mens de "soort-barrière" die in de natuur is ingebouwd, zelf nog zou kunnen doorbreken staat dus nog steeds ter diskussie.

Het tweede voorbeeld is interessant, uit verschillende overwegingen: Nina Fedoroff van het Carnegie Instituut voor embryologie (Baltimore) betoogde dat bepaalde granen (mais, tarwe) door mensen gemaakte plan-

ten zijn en dat deze manipulatie misschien meer dan tienduizend jaar geleden moet hebben plaatsgevonden. Mais groeit niet als sommige grassen in het wild, de zaden schieten ook geen wortel in de vrije natuur. De plant heeft geen natuurlijk verspreidingsmechanisme en is voor zijn voortbestaan geheel afhankelijk van de mens. Het feit dat het tot op de dag van vandaag moeilijker is plantencellen te manipuleren dan DNA-ketens, geeft de voorstanders van genen-technologie dan weer de moed om hun produkten in het milieu te beproeven.

Een tweede reden voor de hervatting van de "Brede" DNA-diskussie van de jaren zeventig is gelegen in het feit, dat de rekombinant-DNA technieken ook voor militaire doeleinden kunnen worden toegepast. Het staat vast, dat men momenteel niet alleen langs de traditionele weg chemiese wapens kan maken, maar nu ook via biosynthetiese weg. Voor de eerste soort bestaat een internationaal verdrag dat de produktie en opslag van deze wapens verbiedt. Voor de tweede soort niet. Opvallend is wel, dat het bedrag dat binnen het defensiebudget van de VS voor genetiese manipulatie is uitgetrokken vanaf 1978 met miljoenen dollars is verhoogd. Misschien is dat geld ook nodig om een stof te produceren, die de eigen inboorlingen tegen dat superwapen beschermen.

Prof. A. Rörsch, hoogleraar molekulaire genetika (Leiden) en lid van de Raad van Bestuur van TNO is van mening dat de jaren tachtig wel de jaren zullen blijven van de informatika, en dat de toepassingen van biotechnologie pas in de jaren negentig aan de orde zullen komen. Maar hij onderkent toch mogelijke gevaren van de rekombinant-DNA technieken voor onze primaire relaties: het huwelijk, met zijn essentiële funktie om nageslacht voort te brengen en de wettelijke basis ervan. Gezien alle nieuwe relatievormen van dit moment voelt hij er weinig voor het huwelijk uit de rechtsorde te halen.

De nieuwe technieken (bevruchting van geslachtscellen buiten de geslachtsdaad om, reparatie óók aan de geslachtscellen) zijn juist van groot belang voor onvruchtbare mannen/vrouwen, lesbiese-, homofiele-, en lesbies/homofiele paren, zodat de bestaande huwelijkswetgeving, die maskulien gericht is, op de helling moet. Daarbij wordt Bakoenin weer aktueel, want de afschaffing van het erfrecht vond hij van minstens zoveel belang dan de strijd van het volk om de produktiemiddelen te beheren.

Alles bij elkaar blijft deze eeuw door een bijna schizofreen aspekt gekenmerkt: een eeuw vol oorlogen en honger, maar met een overvloed aan voedsel in het westen.

Daarnaast zijn we doordrongen tot begrip van de bronnen van het leven. Dat leidt tot een enorm ontzag voor de werken van de natuur, van alles wat de mens aantreft en dat niet door hem zelf gemaakt is, maar dat hij in eigen taal van betekenis voorziet. Vragen kunnen "straks" misschien allemaal beantwoord worden en de antwoorden ten goede of ten kwade worden gebruikt.

LITERATUUR

J.D. Watson, The molecular biology of the gene (1965). Friedrich Hansen (red), Gen-Technologie. Die neue soziale Waffe (Konkret, Hamburg 1985). Bernard Dixon, Genes: out of the laboratory, into the unknown (New Scientist 24.10.1985). Eindrapport van de Brede DNA-kommissie, Recombinant DNA (Staatsuitgeverij 1983). Drs. W.J. Deetman, Integratie van Wetenschap en Technologie in de Samenleving (Staatsuitgeverij 1984). Dr. Ir. A. Rörsch, Technologie en de aanval op onze primaire relatievormen (Toegepaste Wetenschap, januari 1985, TNO Rijswijk). Broer Scholtens, Brede Commissie: Recombinant DNA mag (Wetenschapsbeleid, september 1983). Voorlichtingsdienst Wetenschapsbeleid, Publikatielijst van alle publikaties van het Ministerie O en W, Zoetermeer. Dienst Wetenschapsvoorlichting bij de Kon. Ned. Akademie van Wetenschappen, Literatuurlijst biotechnologie, DNA-recombinatie en andere overzichten.

OVERHEERSING, JURIDIES AKTIVISME EN BEVRIJDING

Anarchisme is ondermeer te typeren als een filosofie van de bevrijding. Een ander woord voor bevrijding is emancipatie. In het anarchisme geldt dat de bevrijde zelf de hand moet hebben in zijn bevrijding, in zijn emancipatieproces. In de afgelopen eeuwen hebben zich vele emancipatiebewegingen voorgedaan. De arbeidersbeweging en het feminisme leveren daarvan voorbeelden. Een vraag kan zijn langs welke banen de emancipatie zich beweegt en van welke middelen men zich ten behoeve van die bevrijding bedient.

De Rotterdamse staatsrechthoogleraar S.W. Couwenberg konsentreert zich bijvoorbeeld sterk op de konstitutionele ontwikkeling in de loop der eeuwen. Het gaat dan mede om het bevechten van een (vergroting van een) staatsvrije ruimte voor het individu en het opwerpen van barrières tegen willekeurig handelen door de overheid. Dat het in de ogen van Couwenberg nooit keurig geregeld zal zijn maakt hij duidelijk door te spreken over een dialektiese verhouding van macht en emancipatie. Dat het ook niet netjes geregeld is leert het proefschrift van de strafrechtjuriste en advokate T. Prakken, *Rechtshulp en juridies aktivisme.* Het centrale thema van haar boek omvat het ingaan op twee typen vragen. De eerste is tot welke hoogte de huidige tendens tot juridifikatie van (maatschappelijke) problemen een depolitiserend effekt heeft. Die is hoog! De tweede vraag is tot welke hoogte die jurifikatie een aktiverende en een emanciperend effekt heeft. Die is laag! Het boek waarschuwt voor meewerken aan juridiese aktiviteiten in het eerste geval, als men méér wil bereiken dan hulp bieden in individuele gevallen. Het boek roept op tot inzetten van recht als het gaat om gerichte aandacht voor kategorieën mensen (gedetineerden, psychiatriese patiënten, vreemdelingen), Het zorgvuldig en strijdbaar uitspelen van alle mogelijkheden is tenslotte toch de moeite waard. Prakken wil in dat geval van de juristen zien dat zij zich 'als hulpmiddel' beschikbaar stellen om de eisen en de kritiek van sociale bewegingen onder woorden te brengen met een verplichting tot luisteren aan de andere kant. Prakken merkt daarbij op dat het principe van hoor en wederhoor een van de belangrijkste bijdragen is die het recht te leveren heeft aan emancipatoire bewegingen. Dus van het openhouden van de dialoog en mogelijkheden voor tegenspraak.

Als extra betekenis van politieke rechtshulp acht zij daarnaast dat de gemeenschappelijke noemer van het recht de vaak latente samenhang van verschillende groepen en bewegingen kan verduidelijken. Om tot deze konklusies te komen heeft Prakken in driehonderd paginaas niet alleen de geschiedenis van de (politieke en aktivistiese) rechtshulp in vier landen (USA, Zweden, Frankrijk en Nederland) beschreven, maar ook hun onderlinge afwijkingen aangegeven op grond van de verschillende politieke rechtskulturen in die landen.

Hoe kom ik er nu bij om in De AS melding te maken van zo'n juridies proefschrift als dat van Prakken? Wel, anarchisten kunnen nu wel denken dat ze geen boodschap hebben aan recht, maar dat wil nog niet zeggen dat het recht hen negeert. Het kan dus raadzaam zijn om af te wegen hoe er onder bepaalde omstandigheden gebruik van is te maken (of juist niet), en daarvoor levert de studie van Prakken de overwegingen vóór én tegen. Een soortgelijke op-

merking is te maken ten aanzien van zo'n boek als van Couwenberg.
Natuurlijk kan men zeggen dat anarchisten zich niets aan konstitutioneel recht gelegen hoeven te laten liggen. Maar aan de andere kant is het toch verdomd handig (somtijds aangenaam) dát er beschermde, gegarandeerde 'staatsvrije ruimten' gekreeerd zijn. Nu gaat het er niet om dat te vieren, wel om dat te bestendigen, uit te breiden. En dan is het goed om enige kennis te hebben van het historiese en politieke verloop (over de hele wereld) van het konstitutionele recht. Dat heeft Couwenberg min of meer samenvattend ondergebracht in zijn vierde, afsluitende, deel van 'Modern constitutioneel recht en emancipatie van de mens'. Dit deel is onder de titel 'Dialektiek van macht en emancipatie' uitgebracht. Het besteedt enkele paginaas aan het anarchisme.
Couwenberg noemt het anarchisme een machteloze tegenstroming, ten eerste door zijn ekstreem machtskritiese oriëntatie en ten tweede door zijn naïeve geloof in menselijke goedheid. Of anarchisme zo'n machteloze tegenstroom is waag ik onder voorwaarden te betwijfelen, want het is afhankelijk van wat onder 'anarchisties' wordt gebracht. Zo huldig ik zelf het standpunt dat ergens nog geen 'anarchisme' op hoeft te staan, om niet ten onrechte de kwalifikatie 'anarchisties' te dragen. Een historikus en maatschappijfilosoof als Foucault wordt niet tot de anarchisten gerekend, maar de wijze waarop hij dominantie (overheersing) in kaart brengt (in bijv. zijn 'Surveiller et punier' (1975); 'Discipline en straf') zou eenanarchist niet misstaan. Zou Couwenberg nu bijvoorbeeld bedoeld hebben dat het anarchisme zich nog niet tot een erkende leerstellige stroming in de staatsrechtswetenschap heeft weten te ontwikkelen -- en in die zin een machteloze tegenstroming is gebleven -- dan heeft hij gelijk. Maar ook dat houdt weer niet in dat geen enkele rechtsgeleerde anarchistiese elementen in zijn werk heeft zitten. Een ander voorbeeld. De antideskundoloog Illich kan in welzijnsland zijn invloed niet worden ontzegd. Ideeën over vervreemdende funkties van onderwijs en gezondheidszorg werden echter reeds vóór hem door de Amerikaanse anarchist Paul Goodman vertolkt. Zij vormen de grondslag waarop anderen voortbouwen. De antideskundologenoptiek is terug te voeren op de klassieke anarchist Bakoenin. Anarchisme is dus niet een machteloze tegenstroming, als wel niet te plaatsen onder wat tot de dominante kultuur valt te tekenen: moet het juist niet machtloos blijven, omdat het anders geen anarchisme meer zou zijn?
De andere reden die Couwenberg opvoert om anarchisme een machteloze tegenstroming te noemen komt mij als onjuist voor. Althans geen van de gepatenteerde (klassieke en moderne) anarchisten gaat uit van een naïef geloof in menselijke goedheid. Integendeel. Zij gaan ervan uit dat mensen korrupt kunnen zijn, en dat macht korrumpeert. Daarom konsentreren zij zich op thema's waarbij splitsing, opdeling van macht aan de orde is (decentralisme). Autonomie en zelforganisatie wordt niet voor gestaan omdat de mens goed is, maar omdat het tot schaalverkleining en horizontaliteit dwingt. Dit dient ertoe te leiden dat de kwalijke kanten van schaalvergroting (centralisme) en vertikaliteit (hiërarchie) minder uitingskansen krijgen om te appèlleren aan de slechtheid (als tegendeel van goedheid) van de mens. De schaalvergroting en de vertikaliteit hebben zich evenwel in de westerse maatschappijen weten te vestigen.
De vraag is of we inmiddels niet in een 'panoptikum' zijn komen te leven, zoals de Engelsman Bentham de

koepelgevangenis-idee in 1843 noemde. Dit beeld wordt door Poster in zijn studie over opvattingen van Foucault uitgespeeld. Foucault heeft er weer naar verwezen toen hij een geschiedenis van het straffen schreef en daarmee mechanismen van dominantie onderzocht. Poster wijst nu op de parallel tussen het panoptikum als techniek om grote massaas mensen te kontroleren en te beheersen, en de komputer.

Met het panoptikum toen en in zijn moderne versie van de komputer nu, is een middel voor handen om tegelijk grote massaas mensen en het enkele individu daarbinnen te sturen. Alles wat nodig is om het gedrag van een enkele mens in zijn beschutte anonimiteit van de massa te achterhalen is voorhanden: betalingen worden verricht door credit card handelingen; waar iemand heen gaat blijkt uit registratie van vervoersbiljetten; met wie gekommuniceerd wordt valt uit telefoonregistratie op te maken; hoeveel iemand verdient is uit zijn salarisstrook af te lezen; of hij hulpbehoevend is, op welk vlak en in welke mate, leert zijn sociale uitkering; hoe hij zich kultureel oriënteert wordt duidelijk bij de bibliotheekregistratie; wat iemand overigens tot zich neemt (voeding, drank etc.) volgt uit het aflezen van de streepjeskode bij de kruidenier; en nog meer van deze dingen. Al de vorengenoemde handelingen zijn inmiddels afzonderlijk gekomputeriseerd. Breng deze verschillende databestanden naar één centraal punt en, inklusief het persoonsnummer - waar in VVD- en CDA-kringen door een aantal lieden verlangend naar wordt uitgekeken - rolt er het gescreende individu uit. Het panoptikum, zo vertolkt ook Prakken, is symbolies voor een hiërarchieke, onpersoonlijke machtsuitoefening waarbij de observerende machthebber onzichtbaar is en er bovendien voor wordt gezorgd dat het onderling kontakt tussen de geobserveerden onmogelijk is.

Couwenberg zou hierin een dialektiek van macht en emancipatie kunnen zien en het vervolgens met nadruk als een konstitutioneel vraagstuk behandelen. Een vraagstuk wordt konstitutioneel genoemd als het zich betrekt op grondrechten (die in een grondwet = konstitutie geformuleerd kunnen zijn; zoals in Nederland). Grondrechten zijn de manier, aldus formuleert Prakken dit, waarop in de politieke stelsels in westerse landen laten weten (of niet) dat zij zich niet op willekeurige wijze tegen emancipatieprocessen zullen verzetten.

Poster tracht nu aan te geven dat men voor het machtsvraagstuk dat daarbij speelt niet meer uitkomt met een klassieke marxistiese analyse op grond van beschrijving van produktiewijzen. Hij behandelt het denken van Foucault over dominantie om het als een kritiese theorie uit te laten monden in een theorie over 'informatiewijzen'. Dit moet dan een kontrast opleveren met de marxe 'produktiewijzen'. Jammer is dat slechts de laatste paginaas daarover gaan. Het grootste deel van het boek is namelijk een konfrontatie van denkbeelden van Foucault met andere, vooral Franse, auteurs zoals Sartre en Althusser. In dit perspektief geeft het ook een beeld van het overjarig zijn van Marx' analyse (wat hem natuurlijk na 100 jaar niet is aan te rekenen) en de worsteling van westerse neomarxisten om de achterstand in te halen. (ThH)

S.W. Couwenberg, Dialektiek van macht en emancipatie; Theorie en perspektief van het constitutionele ontwikkelingsproces; deel 4; Van Gorcum, Assen, 1984; 142 blz.
M. Poster, Foucault, marxism and history; Mode of production versus mode of information; Polity press,

Cambridge, 1984; 173 blz.; (paperback £ 5,95).
T. Prakken, Rechtshulp en juridies aktivisme; een vergelijkend onderzoek naar recente ontwikkelingen in het gebruik van recht; Ars Aequi Libri, Nijmegen, 1985; 331 blz.; prijs f 45,90.

OVER ANARCHISME, VRIJDENKEN EN RADENSOCIALISME

In 1984 werd Arthur Lehning 85 jaar. Ter gelegenheid hiervan organiseerde de Carl von Ossietzky-universiteit in Oldenburg een symposium over anarchisme in kunst en politiek.
Zo'n 17 mensen uit Duitsland en Nederland, waaronder Toke van Helmond, Thom Holterman en Gernot Jochheim, verzorgden toen voordrachten over uiteenlopende onderwerpen zoals anarchisme en avantgarde, kunst en politiek in i10, Arthur Lehning en het expressionisme, zijn bijdrage aan de theorievorming over sociale verdediging, nieuwe sociale bewegingen en anarchisme, anarchisme en opvoeding, vrouwen en anarchisme, de Mujeres Libres (vrije vrouwen) in de Spaanse burgeroorlog. Arthur Lehning sprak over zijn kontakten met het internationale kunst- en politieke leven in de twintiger en dertiger jaren. Een diskussie over de aktualiteit van de anarchistiese traditie sloot het symposium af. De verdienste van het symposium was vooral dat het verschillende visies op anarchisme in kunst en politiek bij elkaar bracht. De diskussie en voordrachten zijn samengebracht in de - lezenswaardige en zeer informatieve - bundel *Anarchismus in Kunst und Politik. Zum 85. Geburtstag vom Arthur Lehning.* Daaruit komt onder andere naar voren dat Lehning vanwege zijn kunstzinnige kontakten en antimilitaristiese en anarcho-syndikalistiese houding nog steeds een gezien man is in Duitsland. Ook valt te lezen dat sinds het begin van de zeventiger jaren roofdrukken van zijn artikelen en brochures in het Duits verschijnen. Arthur Lehning is er misschien wel de meest gelezen Nederlandse anarchist.
Trotzdem Verlag - dat mij van het bestaan van deze bundel op de hoogte bracht - gaat zelf ook onvermoeibaar door met het uitgeven van anarchistiese boeken. Zo startte ze nu weer met de reeks *Werkstattbericht Pädagogik*. Een projekt dat vrijheidslievende onderwijs- alternatieven en perspektieven in de pedagogiek en onderwijspolitiek gaat bespreken. Het eerste deel, met als titel *Geschichte und Perspektiven anarchistischer Pädagogik,* is een eerste speurtocht naar een anarchistiese pedagogiek. De opgenomen artikelen behandelen anarchisme en opvoeding, de traditie en systematiek van de Amerikaanse institutenkritiek, anarchistiese pedagogiek in de Weimar republiek, kinderenbevrijding en de ontwikkeling van een antipedagogiek. Eerder verscheen bij dezelfde uitgever de dissertatie *Die libertäre Reformpädagogik Tolstois und ihre Rezeption in der deutschen Pädagogik* van Ulrich Klemm. Aanbevolen literatuur. En dat niet alleen voor mensen die in het traditioneel of alternatief onderwijs werkzaam zijn of waren.
Een onderwijsprojekt dat in Nederland het meest in anarchistiese richting kwam was de Leefwerkschool in Amsterdam. Waarvan ik me altijd afvroeg of de 'onderwijzers' dan wel de 'scholieren' er het meeste plezier in hadden. In ieder geval, van hun hand verscheen enkele jaren geleden het praktijkverslag *Einde aan de onmacht in het onderwijs.* Bijna een jaar geleden nam de Zwitserse douane een zending boeken van Trotzdem

Verlag vanwege het vermeende "staatsgevaarlijke karakter" in beslag. Onder de in beslag genomen boeken bevonden zich comix van Peter Reichelt - bekend van het mannetje op de postwikkel van De Vrije - en de door George Grosz geïllustreerde gedichtenbundel *Strasse Frei!* Dit laatste is wel een berucht boek. Meteen al nadat het in de twintiger jaren werd uitgebracht kreeg dichter Kanehl er een proces voor aan zijn broek. Hij zou met zijn *Strasse Frei!* de publieke vrede in gevaar hebben gebracht en tot gewelddadigheden hebben opgeroepen. Toen Anton Constandse het titelgedicht in 1924 vertaalde en in Alarm publiceerde werd hij door een officier van justitie op het matje geroepen. Kontakten tussen de Duitse en Nederlandse justitie waren er toen ook al.

Constandse kwam wel vaker met justitie in aanvaring. Hij schreef erover in zijn 'hoofdstukken uit mijn leven', artikelen die hij de afgelopen twintig jaar in het Algemeen Handelsblad, De AS (nummer 39/40), De Gids en De Vrije Gedachte publiceerde en waarin hij verantwoording aflegt over zijn leven als (pragmaties) anarchist en vrijdenker. Gedeelten zijn in *De bron waaruit ik gedronken heb* opgenomen, een overigens slordig en onzorgvuldig samengesteld boekje (zie verder mijn bespreking in het februarinummer van het onafhankelijke Haarlemse stadsblad Omslag - Postbus 934, Haarlem). In dat boekje heeft Constandse het over het grootste boek dat hij ooit geschreven heeft: *Grondslagen van het atheïsme* uit 1926. Hij noemt het "een goed boek" en "de eerste poging (...) om een integraal overzicht te geven van de wijsgerige en wetenschappelijke uitgangspunten van het atheïsme".

De uitgeverij van vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte bezorgde onlangs een herdruk van de door Constandse *zelf* herziene en ingekorte editie die in 1978 onder de titel *Grondgedachten van het atheïsme* verscheen. Het is beter dan de druk uit 1926. Van *Grondslagen van het anarchisme* (1938) wordt door Pamflet een heruitgave overwogen.

De vijftien boeken en brochures over vrijdenken die van De Vrije Gedachte verkrijgbaar zijn kan ik hier niet allemaal bespreken. Dat doe ik slechts met twee. *De levenskijk van een vrijdenker* van Martin Paulissen (Jacques Rees) is vooral geschikt als eenvoudige inleiding in het vrije denken. Het omvangrijke *125 jaar vrijdenken* is een goed geschiedenisboek. Het geeft een overzicht van de ontwikkeling van de vrijdenkersvereniging De Dageraad tot de huidige vereniging De Vrije Gedachte en daarnaast van het vrije denken sedert de tweede helft van de negentiende eeuw.

De Vrije Gedachte heeft voor dit jaar twee bijzondere uitgaven in voorbereiding. *Het woord als wapen. Gedachten van vrijdenkers* bevat een bloemlezing uit de artikelen die de afgelopen vijftien jaar in het maandblad van De Vrije Gedachte verschenen zijn. Het andere boek vormt een door Jan Vis verzorgde selektie radiopraatjes van Anton Constandse. De inhoud is nog niet precies bekend, maar ik verwacht er veel van.

Oskar Kanehl was een Duits radenkommunist. Over de bijna vergeten geschiedenis van dat radenkommunisme verscheen een aardige brochure: *Die Arbeiterrätebewegung in Deutschland (1918-1933)* van Henk Canne Meijer. Het is een uit het Nederlands vertaald artikel dat Canne Meijer in 1938 voor het blad Radenkommunisme schreef en dat nadien enkele malen herdrukt werd. Canne Meijer was lid van de Groepen van Internationale Communisten, medewerker aan het vrijdenkersblad De Nieuwe Cultuur - van Anton Constandse - en samen met Jan Appel

(alias Max Hempel, Jan Arndt, Jan Vos) een tijdlang voorman van de radenkommunistiese arbeiderspartij in Nederland. Over deze Appel verscheen de - overigens slecht uitziende - brochure *Een strijdbaar leven voor het kommunisme van de arbeidersraden,* waarin enkele dokumenten over het leven van Jan Appel zijn opgenomen. Het is uitgegeven door de Leidse uitgeverij Comsopolis. Een jaar eerder verscheen daar de *Van der Lubbe-brochure.* Dat bevat kritiese teksten van Anton Pannekoek en het Comité v.d. Lubbe over Marinus's omstreden brandstichting in het Rijksdaggebouw. Over de betekenis van Anton Pannekoek, Herman Gorter en de Groepen van Internationale Communisten voor het radenkommunisme verscheen tien jaar geleden *Het nederlandse radenkommunisme.* Van de anarchistiese uitgeverij Spreeuw is nog Horst Karaseks voortreffelijke biografie *De brandstichter,* over het leven van Marinus van der Lubbe, verkrijgbaar. Afgelopen winter spande het er even om in het radenkommunistiese uitgeverswereldje. Uitgeverij De Vlam werd opgeheven en de boekenvoorraad leek in een vochtige kelder verloren te gaan. Gelukkig was Comsopolis bereid de voorraad over te nemen. Belangrijke titels uit de oude Vlamvoorraad zijn Maurice Brintons *De bolsjewiki en het arbeiderszelfbestuur 1917-1921* en Anton Pannekoeks *Lenin als filosoof.*
Wie het over technologie heeft kan eigenlijk niet om de ekoloog Murray Bookchin heen. Wie iets van hem wil lezen kan nog even terecht bij zijn *Zelfbestuur en de nieuwe technologie.* Het verscheen bij Bas Moreel en is inmiddels bijna uitverkocht. In Guérins *Proudhon en het arbeiderszelfbestuur* wordt gesteld dat Proudhon technologiese vernieuwingen niet uitsloot. Dat terwijl marxisten altijd stellen dat anarchisten zich tegen technologie keren. De brochure van Anarchistische Uitgaven bevat verder een nawoord van Thom Holterman over *Recht in anarchisme* en een venijnige briefwisseling tussen Holterman en Guérin.
Meteen nadat uitgeverij Anarchistische Uitgaven in 1985 van Amsterdam naar Bergen (NH) verhuisde, werkten de nieuwe uitgevers hard aan hun nieuwe uitgave: *Tussen anarchisme en sociaaldemocratie. 'Het Revolutionaire Kommunisme' van Christiaan Cornelissen (1864-1943).* Een juweeltje voor wie geïnteresseerd is in het anarchisme van vóór 1900. Christiaan Cornelissen was medewerker van Domela Nieuwenhuis en één van de grondleggers van het revolutionaire syndikalisme. Deze stroming kent in de strijd voor een socialistiese samenleving een belangrijke rol toe aan de vakbeweging. De brochure Het Revolutionaire Kommunisme kan als één van haar eerste programma's worden beschouwd. Ze wordt voorafgegaan door een sappige en zeer uitvoerige inleiding van de sociaal-historici Bert Altena en Homme Wedman. Zij schetsen de persoon van Cornelissen en plaatsen hem in de politiek-historiese kontekst. Bovendien geven zij een verrassend, nieuw inzicht in de richtingenstrijd tussen Domela Nieuwenhuis' SDB en Troelstra's SDAP. Na de recente scheuring in de PSP en de strategiediskussies in de vredesbeweging is dat een aktueel onderwerp.(NB)

Anarchismus in Kunst und Politik. Bibliotheks- und Informationsystem der Universität Oldenburg. 200 blz. f. 22,50.
Jan Appel, Een strijdbaar leven voor het kommunisme van de arbeidersraden. Comsopolis. 35 blz. f. 6,90.
Murray Bookchin, Zelfbestuur en de nieuwe technologie. Bas Moreel. 23 blz. f. 3,00.

Maurice Brinton, De bolsjewiki en het arbeiderszelfbestuur. De Vlam. 107 blz. f. 15,00.
Henk Canne Meijer, Die Arbeiterrätebewegung in Deutschland. LLV. 28 blz. f. 4,30.
Anton Constandse, Grondgedachten van het atheïsme. De Vrije Gedachte. 195 blz. f. 26,00.
Anton Constandse, Radiopraatjes (voorlopige titel). De Vrije Gedachte. Omvang en prijs nog onbekend. Intekenen bij DZB-literatuurverspreiding.
Einde aan de onmacht in het onderwijs. NADA. 135 blz. f. 20,20.
Daniel Guérin, Proudhon en het arbeiderszelfbestuur. Waarin opgenomen Thom Holterman - Recht in anarchisme. Anarchistische Uitgaven. 39 blz. f. 4,00.
125 jaar vrijdenken. De Vrije Gedachte. 300 blz. f. 12,50.
Oskar Kanehl, Strasse Frei! Trotzdem Verlag. f. 10,00.
Horst Karasek, De brandstichter. Spreeuw. 183 blz. f. 19,50.
Ulrich Klemm, Die libertäre Reformpädagogik Tolstois und ihre Rezeption in der deutschen Pädagogik. Trotzdem Verlag. 152 blz. f. 27,50.
Van der Lubbe-brochure. Comsopolis. 18 blz. f. 4,00.
Het nederlandse radencommunisme. Potemkin. 80 blz. f. 4,75.
Anton Pannekoek, Lenin als filosoof. De Vlam. 102 blz. f. 15,00.
Martin Paulissen, De levenskijk van een vrijdenker. De Vrije Gedachte. 74 blz. f. 4,50.
Peter Reichelt, Der wilde Westen wie er wirklich war. Trotzdem Verlag. 48 blz. (A4). f. 9,50.
Peter Reichelt, Szenen aus der Szien. Trotzdem Verlag. 20 blz. f. 4,50.
Peter Reichelt, Aus dem Leben einer Wohngemeinschaft. Trotzdem Verlag. 40 blz. (A4) f. 8,75.
Tussen anarchisme en sociaaldemocratie. Anarchistische Uitgaven. 162 blz. f. 27,00.
Werkstattbericht Pädagogik. Band I: Geschichte und Perspektiven anarchistischer Pädagogik. Trotzdem Verlag. 170 blz. f. 25,50.
Het woord als wapen. De Vrije Gedachte. Omvang nog onbekend. Ongeveer f. 30,00. Intekenen bij DZB-literatuurverspreiding.

Verkrijgbaar in de linkse boekhandel of rechtstreeks bij DZB-literatuurverspreiding, postbus 5300, 2000 GH Haarlem. Bij bestellingen onder de f. 10,00 wordt hier f. 2,00 extra voor porto in rekening gebracht. Belgiese lezers en lezeressen kunnen een aantal titels ook bestellen bij Zwart en Rood, postbus 546, 9000 Gent.

AKTIVISME

Wie kent niet de geschiedenis van de Amsterdamse Rapaillepartij, een initiatief van onder meer Erich Wichman, Henk Eikeboom en Gerhard Rijnders. De invoering van het algemeen kiesrecht met zijn stemplicht bracht enkele anarchisten op het idee om een protestpartij op te richten en de verkiezingen belachelijk te maken. Het antiparlementaire beginsel, zo bleek met de gemeenteraadsverkiezingen van 1921, kon veel effektiever uitgedragen worden door een straatfiguur als Had-je-me-maar verkiesbaar te stellen dan in stilte te boeten voor de weigering om te gaan stemmen.
Minder bekend is dat ook in andere steden dergelijke Rapaillepartijen werden gevormd. Hoe dat in Rotterdam in zijn werk ging is nu te boek gesteld. De spil daar was Leen Coremans, een voormalig meubelmaker en vrije socialist, die de aandacht trok door zijn grappen - zoals een optocht met fornuizen op wielen - en zijn ongezouten taalgebruik. Daarmee kreeg hij niet alleen de lachers op zijn hand, maar ook de stemmen van

wat Marx het lompenproletariaat noemde: de werklozen, marktkooplui en ongeschoolden.
In 1923 kwam Coremans in de Rotterdamse gemeenteraad, waar snel duidelijk werd dat hij geen paljas was, zoals Rijnders in De Vrije Socialist schreef. Coremans wreef op het stadhuis de gemeentebestuurders onder de neus dat ze lak hadden aan degenen die in de volkswijken van de binnenstad woonden. Hij voerde binnen en buiten de gemeenteraad aktie tegen huisuitzettingen, nam het op voor de werklozen en richtte een buro voor rechtshulp op, dat spreekuur hield in zijn café De Buik van Parijs. Tegen de verwachtingen in werd Coremans niet meer herkozen. Zijn, vrij-socialisties getinte, Rapaljaanse opvattingen verloochende hij echter niet. Daarom ook is het nuttig dat in dit boekje van Van der Pauw de beschuldiging dat Coremans met vroege fascisten heulde, wordt weerlegd.
Het boekje over de Rotterdamse Rapaljanen maakt nog eens duidelijk dat wat sinds Provo ludieke aktie heet, een lange geschiedenis heeft. Tussen de Rapaljanen van de jaren '20 en de Provo's van de jaren '60 bestaan trouwens onmiskenbaar parallellen. Provo was dan ook in hoge mate door de anarchistiese traditie geïnspireerd en sloeg in als een bom omdat het zich tot spreekbuis van een latent levend jongerenprotest opwierp.
Inmiddels is ook Provo geschiedenis geworden. Maar hedendaagse jongeren kunnen zich toch een beeld vormen van die jaren van anarchisties aktivisme door de nieuwe bloemlezing uit het gelijknamige tijdschrift. Uitgever Meulenhoff en samensteller Roel van Duyn vonden het kennelijk niet nodig om deze bloemlezing van een eigentijdse inleiding te voorzien. Provo van het eerste uur Van Duyn schreef het grootste gedeelte van zijn uit 1967 daterende autobiografie over en koos uit de kollektie van Cor Jaring treffende foto's. De ondertitel van dit boek is dan ook misplaatst. De geschiedenis van Provo moet nog altijd geschreven worden.
Minder pretentieus, maar daarom nog niet juist, is de ondertitel van het bij uitgever Jan Mets verschenen boekje over het gezicht van de radikale vredesbeweging. Eén ding kan men moeilijk bestrijden: het is vlot te lezen. Maar gezien de kritiek van diverse geïnterviewden hebben de schrijvers allerlei uitspraken versimpeld en uit hun kontext gerukt. Dat versterkt de indruk dat de auteurs (nota bene betrokken bij of afkomstig uit de antimilitaristiese beweging) hoe dan ook willen bewijzen dat de voor harde aktie kiezende jongeren de geweldloos weerbare ouderen verdrongen hebben. Sugestieve formuleringen moeten die konklusie kennelijk steunen.
Vanzelfsprekend valt niet te ontkennen dat de radikale vredesbeweging de afgelopen jaren veranderd is. Zo zou men kunnen zeggen dat het fulltime aktivisme, zowel het geweldaanvaardende als geweldloze, meer en meer van zich doet spreken. Daardoor lijkt het hedendaagse antimilitarisme grimmiger geworden. Maar dat is wat anders dan het konstrueren van tegenstellingen tussen de verschillende stromingen binnen de radikale vredesbeweging, die er niet zijn, zoals de schrijvers van dit boekje doen.
Aktivisme is ook een centraal thema in *De Ontgoocheling.* In dat boek gaat het om het aktivisme op afstand, het solidair zijn met de strijd tegen allerlei vormen van imperialisme in de derde wereld. In de praktijk leidde dat tot solidariteitskommitees, die zich onvoorwaardelijk achter een bepaalde bevrijdingsbeweging schaarden. Anarchisten hebben zo hun twijfels over dat soort aktivisme (zie De AS 65). De solidariteit met het re-

giem van de Sandinisten vormt een hedendaags voorbeeld. Harpo en Van Swinden bezochten zoals zovele revolutionaire toeristen Nicaragua en doen daar informatief verslag van. Hun boek drukt de landenkommitees met de neus op de feiten en schuwt daarbij geenszins de diskussie over de grenzen van solidariteit en kritiek. (HR)

J.L. van der Pauw, Coremans de Rapaljaan. Ad. Donker Rotterdam 1986, 108 blz., prijs f. 19,50.
Roel van Duyn, Provo. De geschiedenis van de provotarische beweging 1965-1967. Meulenhoff Amsterdam 1985, 248 blz., prijs f. 39,50.
Flip ten Cate, Cor Groeneweg en Jurjen Pen, Barst de bom? Het veranderde gezicht van de radicale vredesbeweging. Jan Mets Amsterdam 1985, 119 blz., prijs f. 19,50.
Nan Harpo en Kees van Swinden, De ontgoocheling. Miskito-Indianen en solidariteit met Nicaragua. Raket en Lont Amsterdam. 132 blz., prijs f. 17,50.

GOULDNER EN DE FRANKFURTER SCHULE

Eind 1980 overleed de - in ons land niet onbekende - Amerikaanse socioloog Alvin Gouldner. Het tijdschrift *Theory and Society,* door Gouldner aan het begin van de jaren '70 opgericht, wijdde in november 1982 een speciaal herdenkingsnummer aan hem. De redaktie nam hierin o.a. een artikel van Gouldner zelf op: *Marx's last battle: Bakunin and the First International,* waarin de auteur nu eens *niet* blijft steken in die op zichzelf natuurlijk best belangrijke, maar wat mij betreft niet zo bijster interessante *historiese* diskussie over de vraag wie nu eigenlijk wie voor de gek hield in 1872 of daaromtrent, maar, in kort bestek, een boeiende *sociologiese* analyse van het klassieke Marx-Bakoenin konflikt geeft. Niet de 'ware toedracht' staat m.a.w. centraal bij Gouldner, maar de 'inzet' van het konflikt, en daar gaat het tenslotte om, zelfs al zòu Bakoenin veelvuldig in de trukendoos hebben getast om Marx' positie in de Internationale te ondermijnen.
Ergens, weggestopt in een voetnoot, maakt Gouldner in hetzelfde artikel voorts een even terloopse als belangrijke opmerking: "The link between the Frankfurt School and Bakunin is much more direct and intimate than that between it and Marx, no matter that school's self-understanding".
In het licht van deze opmerking, die niet genoeg onderstreept kan worden denk ik, is het toe te juichen dat er onlangs een goedkope(re) herdruk verscheen van Martin Jay's *De dialektische verbeelding,* een geschiedenis van die 'aan Bakoenin verwante' filosofiese school over de periode 1923-1950. Want alhoewel er sinds het verschijnen van het Amerikaanse origineel (in 1973) veel nieuw materiaal is aangedragen, blijft Jay's studie niet alleen een standaardwerk over de Frankfurter Schule maar ook een alleszins toegankelijke inleiding tot het werk van 'moeilijke' filosofen als Adorno, Benjamin, Horkheimer en Marcuse. De goede Nederlandse vertaling is dan nu zowaar betaalbaar ook! Dat geldt echter niet voor het eerder genoemde thema-nummer van *Theory and Society,* waarvan de prijs ronduit belachelijk te noemen is. Maar daar valt in dit fotokopiëertijdperk wel een mouw aan te passen. (CB)

Theory and Society, Vol.11 No.6, Special issue in the memory of Alvin W. Gouldner, ca. 210 blz., prijs f. 108,--.
Martin Jay, De dialektische verbeelding, een geschiedenis van de Frankfurter Schule en het Institut für Sozialforschung 1923-1950, Ambo Baarn, 2e druk 1985, 437 blz., prijs f. 27,50.

COCA COLA KID

Op het afgelopen 15e festival van Rotterdam werd de Joegoslaviese filmer Makavejev geëerd met een retrospektief van zijn gehele werk. Tevens ging er zijn laatste film *The Coca Cola Kid* in première. De film zal, als het een beetje meezit, dit voorjaar onze bioskopen halen.
Dusan Makavejev is het voorbeeld bij uitstek van de filmer die te lijden gehad heeft van zowel de direkte censuur (begin jaren '70 ontvluchtte hij Joegoslavië) als van de indirekte (zie De AS 71). In ruim tien jaar tijd heeft hij nauwelijks twee films kunnen realiseren, waarvan de één (Montenegro) een Zweedse, de ander (The Coca Cola Kid) een Australiese produktie was. Bovendien werd hij in deze laatste twee films gedwongen zijn kollagemethode die films als *W.R., mysteries van het organisme* (1970) en *Sweet Movie* (1974) zo uniek en revolutionair gemaakt had, te laten varen en de scherpste kantjes van zijn satires wat bij te vijlen.
Ondanks dit alles kunnen we wanneer we tussen de regels door lezen, een zelfde Makavejev ontdekken die enerzijds sterk de draak met de marxistiese dogmaas steekt en anderzijds ook het kapitalisme haar trekken thuis laat krijgen. Makavejev zet oost en west vaak genadeloos tegen elkaar af, zonder partij te kiezen. Stevig beinvloed door de surrealisten, pleit hij voor politieke en sexuele vrijheid van het individu, als noodzakelijke etappe op weg naar een betere samenleving.
The Coca Cola Kid is ogenschijnlijk een milde satire over een dynamiese tegelijkertijd oerpreutse All-American boy die door de Coca Cola Company naar een verlaten plek in Australië wordt gestuurd waar geen cola wordt afgezet, om orde op zaken te stellen en daar de plaatselijke koning van de frisdranken uit te schakelen, maar wiens missie door het overwinnen van zijn sexuele remmingen toch even anders uitpakt dan hij zich voorgesteld had. Het is schijnbaar een "normale" film, maar stiekem heeft Makavejev er een heleboel eigen elementen aan toegevoegd. Je hoeft het vernisje er maar af te krabben om andere betekenissen te ontdekken. Welke dat zijn laat hij aan het voorstellingsvermogen van de kijker over. De feitelijke intrige interesseert hem alleen als kapstok om andere zaken aan op te hangen.
De film is lang niet alleen een aanklacht tegen het Amerikaanse kultuurimperialisme, die voor vele kritici, gewend aan Makavejev's taboebrekende beelden, veel te mild uitgevallen is, maar bovenal een typiese Makavejev film, vol brutale spot en absurde satire. Wanneer het mechanisme van de Coca Cola Company verstoord kan worden door een brutale muis, een vrijgevochten sekretaresse of een gewonde kangeroe, is er iets meer aan de hand. (PH)

TECHNOLOGIE
DE AS 73

---

prijs van dit nummer *f. 5.50*